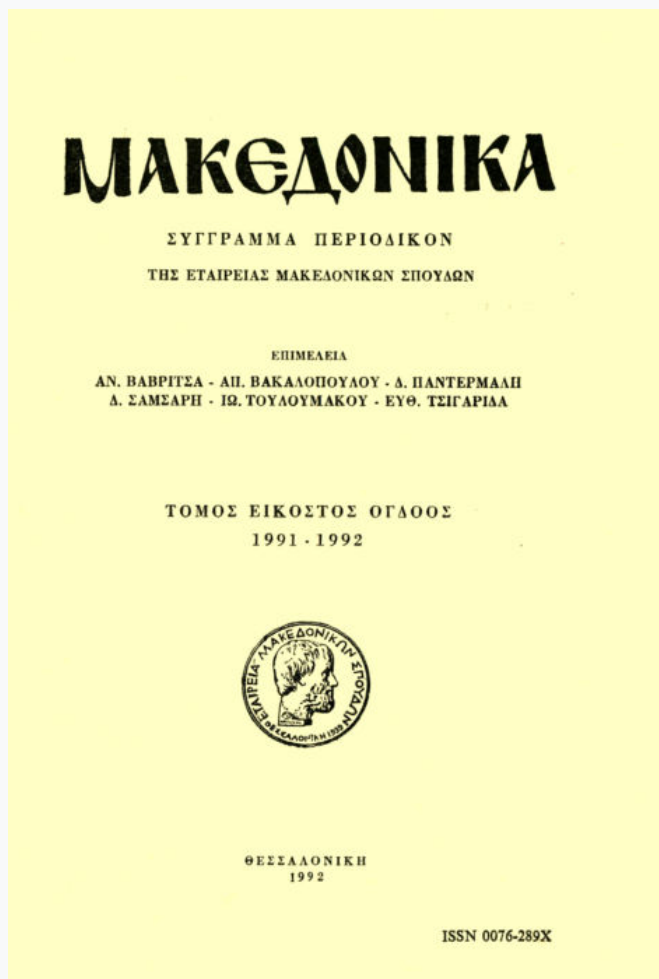

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

Διάγραμμα των χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στην Νότια Βαλκανική από το 1984

Δημ. Β. Γραμμένος

doi: [10.12681/makedonika.153](https://doi.org/10.12681/makedonika.153)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γραμμένος Δ. Β. (1992). Διάγραμμα των χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στην Νότια Βαλκανική από το 1984. *Μακεδονικά*, 28, 228–267. <https://doi.org/10.12681/makedonika.153>

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ 1984 κ.έξ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σελίδες που θα ακολουθήσουν, θα επιχειρηθεί να δοθεί ένα διάγραμμα των νεότερων, μετά το 1984 (Γραμμένος 1984), νεολιθικών έρευνών στην Μακεδονία και στην ευρύτερή της περιοχή, λαμβάνοντας υπόψη την θεματολογία που αναπτύχθηκε σε νεότερη σύνθεσή μου (Γραμμένος 1987). 'Η αιτία που προκάλεσε αυτό το διάγραμμα είναι πρόδηλη: η σχετική αύξηση της ανασκαφικής έρευνας, έννοω της δημοσιευμένης, έστω, σε επίπεδο χρονικών. 'Η παράθεση των δεδομένων, στον βαθμό που είναι δυνατό, γίνεται συγκριτικά. Θα ήταν περιττό βέβαια να τονίσω ότι για λόγους γλωσσικούς, έγγενων αδυναμιών ως προς την ένημέρωση κ.λ., το διάγραμμα αυτό θα πρέπει να παρουσιάζει κενά. 'Ισως θα ήταν απαραίτητο πιά στις μέρες μας ένα βιβλιογραφικό όργανο με έγκυρες έκτενείς περιλήψεις, ανάλογο με την πρό έτών Βαλκανική Βιβλιογραφία (IMXA).

Ευχαριστώ θερμά, για διαφορετικούς λόγους τον καθένα, τους συναδέλφους Γ. Χουρμούζιδη, Γ. 'Ασλάνη, Παύλο Χρυσοστόμου, Πανίκο Χρυσοστόμου, 'Α. Χονδρογιάννη, Ν. Εύστρατίου, Ν. και Σ. Κώτσο, Κ. Γαλλή, Κ. Κωτσάκη.

I. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. 'Εντοπίστηκε νέα νεολιθική θέση στην θέση Καστρι της ευρύτερης περιοχής Καστρολάκκας της Κοινότητας των Κερδυλλίων. 'Η θέση βρίσκεται Δ από τον Στρυμόνα, 300 ως 400 μ. ΒΑ από το γνωστό από παλιά δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας 'Αμφίπολης, είναι σε φυσικό ύψωμα και δεν έχει μεγάλη έκταση. 'Από τον οικισμό περισυλλέχθηκε κεραμική με άφορμη την καταστροφή από σκαπτικό μηχάνημα ενός μέρους του. 'Αλλά ύλικό της νεολιθικής εποχής έντοπίστηκε και σε λάκκο κατά την διάρκεια της ανασκαφής μέρους του αρχαίου νεκροταφείου (Σαμαρτζίδου 1987, 335). 'Ο λάκκος ήταν μεμονωμένος και στις επιχώσεις του νεκροταφείου δεν βρέθηκε ανάλογο ύλικό. Με βάση την κεραμική, το ύλικό του λάκκου, στο οποίο περιλαμβάνεται και χάλκινη χάνδρα, θα πρέπει να χρονολογείται στις προδιμηνιακές φάσεις, δηλαδή στις αρχές της ΝΝ (Σιταγροί II). Τά

συμπεράσματα από το εύρημα αυτό θα μπορούσαν να είναι τα εξής: 1. Αύξανεται άκóμη περισσότερο ή αναλογία NN-PEX οικισμών στην 'Ανατολική Μακεδονία. 2. Διαπιστώνεται, μάλλον για πρώτη φορά στα νεολιθικά δεδομένα της 'Ανατολικής Μακεδονίας, δραστηριότητα σε ίκανή απόσταση από τον οικισμό. 3. 'Η παρεμβολή του Στρυμόνα, ή κοίτη του οποίου σε καμία περίπτωση και στην νεολιθική εποχή δέν ήταν δυτικά από τον οικισμό, δέν έχει άμεσες επιπτώσεις ως πρòς την διαφοροποίηση του άρχαιο-λογικού ύλικου στον χώρο σε σχέση με το ύλικό οικισμών που βρίσκονται άμέσως ανατολικά από τον Στρυμόνα. 4. 'Η άνεύρεση χρονολογημένης χάλκινης χάντρας δέν προσφέρει νεότερα στοιχεία για τα όσα γνωρίζουμε περί της νεολιθικής μεταλλουργίας στην περιοχή (Γραμμένος 1987). 5. Καί από τον οικισμό αυτό δέν προέκυψε φάση άρχαιότερη από τις ως τώρα γνωστές.

2. 'Αρχισε το 1990 άνασκαφική έρευνα στον οικισμό της Δράμας (Γραμμένος 1984), σε χώρο που είχε παραχωρηθεί για άνασκαφές με άφορμή την διευθέτηση του θέματος της άνέγερσης εργατικών κατοικιών στην περιοχή. Την διεύθυνση έχει ó καθηγητής Γιώργος Χουρμούζιάδης (ΑΕΜΘ 4, 1990, θα δημοσιευθεί), ó όποιος δήλωσε ως πρòς τους στόχους της άνασκαφής ότι θα ένταχθούν και θα έλέγξουν την νέα προβληματική που, δικαιολογημένα πιά, θέλει την Βαλκανική να παίξει παράλληλο και όχι καθυστερημένο χρονικά ρόλο στίς νεολιθικές εξέλιξεις. 'Η άνασκαφή αυτή θα είναι έξαιρετικά σημαντική για τους εξής, κατά την γνώμη μου, λόγους: 1. 'Ο οικισμός είναι από τους μεγαλύτερους ως πρòς την έκταση και ó μεγαλύτερος στην 'Ανατολική Μακεδονία, επίπεδος ως πρòς την μεγαλύτερή του έκταση, την έκταση δηλαδή εκτός της μισοκατεστραμμένης σήμερα τούμπας, με χαμηλές επιχώσεις, που προσφέρονται για την άποκάλυψη μεγάλων οίκοδομικών συνόλων, κάτι που άποτελεί αίτούμενο της έρευνας. Με την άνασκαφική αυτή έρευνα θα πληθύνουν, σε βαθμό σπάνιο για τα νεολιθικά πράγματα, τα δεδομένα για μιá ομάδα οικισμών (Γραμμένος 1984, 1987), ή όποια εκτείνεται σε μικρή σχετικά έκταση και στην όποια περιέχονται οικισμοί που ήδη έχουν άνασκαφεί (Σιταγροί, Ντικιλί Τάς, Πολύ-στυλο), ένθ, στην έκταση την όποια καλύπτει, έχει γίνει, έντατική σχετικά, έπιφανειακή έρευνα (Renfrew 1986).

1. Ντικιλί Τάς

Στον οικισμό αυτό συνεχίστηκε κατά τα τελευταία χρόνια, μετά τον θάνατο του Deshayes, ή μελέτη του παλιού ύλικου (έπικεφαλής της ομάδας των ειδικών ó καθηγητής Treuil), αλλά και, πρόσφατα, ή άνασκαφική έρευνα, ή όποια όμως δέν συνεχίστηκε και κατά το 1990. 'Η άνασκαφή αυτή, τώρα, είναι συνεργασία της Γαλλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής (έπικεφαλής

ό Treuil) και της ΙΗ' Έφορείας 'Αρχαιοτήτων (ἐπικεφαλῆς ἡ Χάιδω Χρυσανθάκη). Τὰ δεδομένα πού εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὶς μελέτες τῶν διαφόρων εἰδικῶν καὶ θὰ περιλαμβάνονταν σὲ ἐκτενὴ προκαταρκτικὴ δημοσίευση τῶν ἐρευνῶν τῆς γαλλικῆς πλευρᾶς, μὲ τὰ εἶχε θέσει ὑπόψει ὁ Treuil καὶ προσπάθησα νὰ τὰ ἐνσωματώσω στὴν πρόσφατη σύνθεσή μου (1987). Ἀπὸ τὶς πρόσφατες ὥστόσο ἀνασκαφικὲς ἐρευνες προέκυψαν, πολὺ περιληπτικά, τὰ ἐξῆς στοιχεῖα, δημοσιευμένα στὶς ἐκθέσεις τῶν Π.Α.Ε. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1986, 1987), τοῦ Ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Τὸ Ἔργον 1986, 53-57, 1989, 90-97) καὶ τοῦ περιοδικοῦ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (Koukouli-Chrysanthaki-Treuil 1987 καὶ Peristeri-Treuil 1988): Δὲν βρέθηκαν καὶ αὐτὴ τὴν φορὰ ἀρχαιότερες ἀπὸ τὴν ΜΝΙΙ φάσεις, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκλεισθεῖ ἐντελῶς. Σίγουρα τὸν οἰκισμὸ περιέβαλλε ἔλος. Γινόταν χρῆση πλίνθων κατὰ τὴν ΜΝΙΙ, πράγμα πού διαπιστώθηκε καὶ στὴν Δήμητρα. Ἐντοπίστηκε μεγάλο σὲ ἔκταση στρῶμα καταστροφῆς τοῦ τέλους τῆς ΝΝ πού ἐνοποιεῖται μὲ ἀνάλογο τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1967. Τὰ συμπεράσματα πού θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν μελέτη του θὰ εἶναι πολὺ σημαντικά γιὰ βασικά ζητήματα πού ἀπασχολοῦν συνεχῶς τὴν ἐρευνα σχετικὰ μὲ τὴν μετάβαση στὴν ΠΕΧ. Ἐντοπίστηκαν στὸ στρῶμα αὐτὸ σταφύλια καὶ μήλια (ἀπανθρακωμένοι καρποὶ καὶ σπόροι).

2. Δήμητρα

Ἐχει δοθεῖ τὸ ὕλικό ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ (ἡ δημοσίευσή της στὸ Γραμμένος 1987) γιὰ περαιτέρω μελέτη στὶς ἐξῆς μελετήτριες: 1. Στὴν Χριστίνα Μαραγκοῦ, ἡ ὁποία ἤδη ἔχει μελετήσῃ τὰ εἰδώλια τοῦ Ντικιλί Τὰς (Marangou 1989), ἡ μελέτη τῶν εἰδωλίων. 2. Στὴν Ροζαλία Χριστίδου ἡ μελέτη τῶν ὀστείνων ἐργαλείων. Ἡδὴ μὲ τὸν ἔλεγχο τοῦ παλαιοζωολογικοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἐργαλειακὸ ὕλικό ἔχει ὑπερπολλαπλασιασθεῖ σὲ σχέση μὲ ἑκείνο πού ἀναφέρεται στὴν δημοσίευση. 3. Στὴν Εὐτυχία Γιαννοῦλῃ ἡ ἐξέταση τοῦ παλαιοζωολογικοῦ ὕλικου, ἡ πρώτη προσέγγιση τοῦ Γ. Κουφοῦ (Γραμμένος 1987) εἶχε ὡς στόχο τὴν ταύτιση τῶν ὀστέων. Οἱ μελέτες αὐτές ἐνσωματώθηκαν στὴν δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

3. Παραδείσος

Δημοσιεύθηκε ἡ μικρῆς ἐκτάσεως ἀνασκαφὴ τῆς Σουηδικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὸν οἰκισμὸ τοῦ Παραδείσου τοῦ Ν. Καβάλας, Δ ὁχθῇ Νέστου (Hellström 1987 καὶ βιβλιοκρισίᾳ Fotiadis 1990). Θὰ προσπαθῶσω ἐδῶ νὰ παραθέσω ὅσα συγκριτικὰ συμπεράσματα θὰ μπορούσαν νὰ προκύψουν. Ἀδιατάρακτο φαίνεται νὰ εἶναι τὸ δεύτερο μισὸ τῆς ΝΝ, ἐνῶ ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, ΠΕΧ, καὶ ΥΕΧ, ἂν καὶ ἀντιπροσωπεύεται ἐπιφανειακά, ἔχει δια-

βρωθεί έντελως. Οί τομές της ανασκαφής έχουν έμβαδόν περίπου 23 τ.μ. 'Ο οικισμός είναι μικρός σέ έκταση, όπως και οί περισσότεροι της 'Αν. Μακεδονίας, δηλαδή ή διάμετρος του δέν θά πρέπει νά ξεπερνάει τά 40 μ. Δέν δίδονται όμως περισσότερα στοιχεία γιά τó θέμα της έκτασης τού οικισμού, ούτε συγκριτικά. Τό ίδιο και γιά τόν σχηματισμό τών επιχώσεων και τήν διάβρωσή τους (βλ. και Fotiadis 1990). Οί επιχώσεις ανήκουν στην φάση Σιταγροί ΙΙΙ, ή Δήμητρα ΙΙΙ ή Καρανονο VI (υπάρχουν και ραδιοχρονολογήσεις) και χωρίζονται σέ 7 στρώματα. Δέν έχουν έντοπισθεί συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, κάτι συνηθισμένο γιά τις νεολιθικές επιχώσεις της περιοχής, αλλά ίσως αυτό νά οφείλεται και στην μικρή σχετικά έκταση τών τομών. Πάντως διαπιστώθηκε ότι τά σπίτια θά πρέπει νά ήταν τετράγωνα, μέ τοίχους πασσαλόπηκτους πλεγμένους μέ βέργες και έπιχρισμένους μέ πηλό. 'Η παρουσίαση τών δεδομένων της κεραμικής, ή οποία έχει πληρότητα από κάθε άποψη (άριθμός και βάρος όστράκων κατά στρώμα και κατά κεραμική κατηγορία και κατά όγκο ανασκαμμένου χώματος σέ κ.μ.), γίνεται μέ τέτοιο τρόπο, πού θά μπορούσε νά συγκριθεί μέ τά δεδομένα της Δήμητρας. 'Υπάρχει επίσης άγγειολόγιο κατά στρώμα (όλόκληρων σχημάτων ή μερών από άγγεια, π.χ. λαβές), καθώς και διακοσμητικών μοτίβων της κεραμικής μέ γραφίτη και της εγχάρακτης. 'Υπάρχει επίσης πλήρης κατάλογος φωτογραφημένων όστράκων έπιλογής κατά στρώμα. Μία γενική παρατήρηση: τά ίδια στρώματα συνεχίζονται σέ όλες τις τομές, οί όποιες, έξάλλου, είναι συνεχόμενες. "Αν και δέν υπήρξε μέχρι σήμερα κάποιος συντονισμός, φαίνεται ότι, σέ γενικές γραμμές, υπάρχει μία σύγκλιση ως πρós τήν περιγραφική όρολογία της κεραμικής (βλ. και Γραμμένος 1988), και αυτό, κατά τήν γνώμη μου, οφείλεται στο ότι άκολουθήθηκε ή αρχική όρολογία τού French γιά τήν επιφανειακή κεραμική της 'Ανατολικής Μακεδονίας.

Συγκριτικός πίνακας Δήμητρας-Παραδείσου επί τού συνόλου γραπτών-έγχαρακτων

Παράδεισος (Hellström 1987, 39 Table 1). Νεότερη νεολιθική: μέ γραφίτη 56%, μέ μαύρο επί έρυθρού 6%, έγχάρακτα 38% κ.ά. γραπτά.

Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. Α). Νεότερη νεολιθική τομής Ι: μέ γραφίτη 6,50%, μέ μαύρο επί έρυθρού κ.λ. γραπτά 85,29%, έγχάρακτα 8,20%.

'Ο πίνακας αυτός άποτελεί μιá πρώτη έκτίμηση, αλλά τά δεδομένα υπάρχουν γιά όποιον θά ήθελε νά προχωρήσει σέ κάθε είδους ειδικότερα, καταρχήν άριθμητικά, συμπεράσματα. Κάποιες πρόσφατες στατιστικές έκτιμήσεις γιά μιá ευρύτερη περιοχή έχουν ήδη άρχισι (Demoule 1985). Οί ποσοστιαίες άναλογίες είναι πολύ εύλογες και όπωσδήποτε όριστικο-

ποιοῦν παλιότερες, ἐπιφανειακές βασικά, ἐκτιμήσεις. Τὰ γραπτά, ὅσα δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, εἶναι ἐλάχιστα στὸν Παράδεισο (9 τὸν ἀριθμὸ) καὶ μάλλον οὔτε αὐτὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία (Hellström 1987, 47), ἢ στὴν κατηγορία μὲ γραφίτη, καὶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι διάφορα γραπτά κακοψημένα. Οὐσιαστικά, καμία κατηγορία τῆς Δήμητρας ἢ τῶν Σιταγρῶν δὲν ὑπάρχει στὴν θέση αὐτῇ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν διαφορὲς ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα. Ἀνάλογα στοιχεῖα στατιστικὰ δὲν ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν Παραδημὴ καὶ φυσικὰ εἶναι ἀδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρξουν ἀπὸ Μάκρη, ἀλλὰ, ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται ἀπὸ τὴν δημοσιευμένη διακοσμημένη κεραμικὴ τῆς Παραδημῆς, τὰ πράγματα δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιούνται πολὺ σὲ σχέση μὲ τὸν Παράδεισο. Ἡ αὐξηση τῆς ἐγχάρακτης κεραμικῆς, ἀντίθετα μὲ τὸν Fotiadis (1990), δὲν νομίζω ὅτι προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη ἐγχάρακτων τῆς ΠΕΧ. Κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅ,τι ἀποδίδεται σχεδιαστικὰ ἢ φωτογραφικὰ στὴν δημοσίευση αὐτῇ καὶ θεωρεῖται νεολιθικὸ, εἶναι πράγματι νεολιθικὸ. Ἀνάλογο φαινόμενο αὐξησης, ἐξάλλου, παρατηρεῖται καὶ στὴν Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. Α).

Τὸ παλαιοζωολογικὸ δείγμα εἶναι πολὺ σημαντικὸ καὶ μὲ πληρότητα δημοσιευμένο. Οἱ ποσοστιαῖες ἀναλογίες τῶν εἰδῶν παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τὸν ἄλλον θέσεων (Γραμμένος 1987) μὲ περισσότερο αὐξημένα τὰ αἰγοπρόβατα καὶ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπηση τῶν ἀγρίων εἰδῶν (καὶ Fotiadis 1990). Κάποιες ὁμοιότητες στὶς ποσοστιαῖες ἀναλογίες ἐμφανίζονται καὶ στὸ μαλακολογικὸ ὕλικό, τουλάχιστο σὲ σχέση μὲ τοὺς Σιταγροὺς, Δήμητρα καὶ Ντικιλὶ Τὰς (Γραμμένος 1987), ὅπωςδὴποτε ὅμως ἢ ἐκ νέου σύνθεση τῶν νεότερων δεδομένων τόσο γιὰ τὰ ὀστὰ τῶν ζώων, ὅσο καὶ γιὰ τὰ μαλάκια, εἶναι θέμα εἰδικῶν συνθέσεων. Ἐντύπωση κάνει, πάντως, ἡ παντελὴς ἔλλειψη spondylus.

Στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία δὲν ἔχουν γίνει ἄλλες νεολιθικὲς ἐρευνες κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόσφατη ὥστόσο ἦταν ἡ δημοσίευση τοῦ 1 τόμου τῶν Σιταγρῶν (Renfrew 1986 καὶ παρουσίαση Γραμμένος 1988).

II. ΘΡΑΚΗ

1. Προσκηνητὲς περιοχὴς Μαρωρείας

Στὸν οἰκισμό αὐτὸ ἄρχισε ἀνασκαφικὴ ἐρευνα κατὰ τὸ 1986 (Τὸ Ἔργον 1987, 50-53, Διαμαντῆς Τριαντάφυλλος), ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1988, ἀλλὰ γιὰ τὴν χρονιά αὐτῇ δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸ Ἔργον. Ἡ ἔκταση ἀπὸ τὴν ὁποία συλλέγεται ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ εἶναι πολὺ μεγάλη (90 ὥς 100 στρ. περίπου). Στὴν οὐσία γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε δεδομένο ἀπὸ τὴν Θράκη ποὺ νὰ ἀναφέρεται σὲ ἔκταση νεολιθικοῦ οἰκισμού. Ἀπὸ τὴν

τομή 4×4 μ. στην κορυφή του γήλοφου, όχι δηλαδή στις παρυφές, προέκυψαν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα: Οἱ ἐπιχώσεις δὲν ξεπερνοῦν τὰ 1,65 μ. Ὑπαίθρια, μάλλον χαλικοστρωμένα, δάπεδα (πβλ. Θέρμη, σ. 237 κ.ἐξ.), λάκκος μὲ ἐπίχρισμα πηλοῦ (πβλ. Μάκρη, σ. 233). Ἀναφέρεται ἡ παρουσία ὀψιανθοῦ. Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς Παραδημῆς, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται καθόλου γραπτῇ. Δὲν εἶναι δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ φάσεις τῆς Παραδημῆς (I-IV), ἢ ποιῆς ἀπὸ αὐτές.

2. Μάκρη

Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν παραλία Ἀλεξανδρουπόλεως (11 χλμ. Δ). Μέχρι τώρα ἔχουν ὁλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδοι (1988, 1989, καὶ 1990, Καλλιντζή-Εὐστρατίου 1988, Εὐστρατίου 1989 καὶ 1990). Ὑπάρχουν δύο τομεῖς, Α καὶ Β. Στὸν Α ὑπάρχουν ἐπιχώσεις κυρίως ἱστορικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ νεολιθικῶν, ἐνῶ στὸν Β ἀποκλειστικὰ σχεδὸν νεολιθικῶν. Γιὰ τὴν ἑκτασὴ τοῦ οἰκισμοῦ δὲν δίνονται στοιχεῖα. Οἱ ἐπιχώσεις τῆς α' ἀνασκαφικῆς περιόδου ἀνάγονται στὸ τέλος τῆς ΜΝ. Δὲν ἀντιπροσωπεύεται γραπτῇ κεραμικῇ. Δὲν ἀναφέρεται χρονικὸς ὀρίζοντας γιὰ τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἄλλων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Ἀναφέρεται, ὥστόσο, ὅτι μάλλον δὲν ἀναμένεται ΑΝ, ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἐνιαία πολιτιστικὴ φάση καὶ ὅτι, γενικά, ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΜΝ καὶ ἡ ΝΝ περίοδος. Ἡ χρῆσι τῶν πασσάλων μὲ στοιβαχτὸ ἀνάμεσά τους πηλὸ, χωρὶς τὴν χρῆσι κλαδιῶν, καὶ ἡ χρῆσι κονιαμάτων, εἶναι ὁ μόνος τρόπος τοιχοποιίας ποὺ ἐντοπίστηκε. Ἐντοπίστηκαν καὶ χῶροι μὲ ἀποκλειστικὴ, μάλλον, ἀποθηκευτικὴ χρῆσι, δηλαδὴ λάκκοι μὲ ἐπένδυση πηλοῦ (πρβλ. Προσκυνητές). Βρέθηκαν τρία «κωνικὰ καὶ συμπαγῆ» πῆλινα ἀντικείμενα, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς κέρατα καθοσιώσεως ἢ καὶ κρατευτές, σὲ χῶρο μὲ πασσαλόπηκτο τοῖχο καὶ μέσα σὲ λακκοειδῇ κατασκευῇ. Ἐντοπίστηκε ἡ χρῆσι «θερμικῆς κατασκευῆς» (πρβλ. Divostin, Δήμητρα), δηλαδὴ πλατφόρμας μὲ τελικὴ ἐπίστρωση λεπτοῦ στρώματος πυρίμαχου ἀσβεστοκονιάματος. Τὰ πῆλινα ἀντικείμενα ποὺ ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν μέσα στὴν κατασκευὴ αὐτῇ.

3. Μικρὸ Βουνί Σαμοθράκης

Στὴν Σαμοθράκῃ διενεργεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ἀλλὰ καὶ ἐθνοαρχαιολογικὲς, ὁ Δ. Μάτσας.

Μέχρι τώρα δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ συστηματικὸς κατ'ὄλογος θέσεων. Ἀναφέρεται ἡ ἀνασκαφὴ, σὲ ἑκτασὴ 16 τ.μ., ἐπιχώσεων πολὺ μεγάλου πάχους (7 μ.) τοῦ τέλους τῆς ΝΝ καὶ τῆς ΠΕΧ, ποὺ συνιστοῦν μία σημαντικώτατη καὶ ἀδιατάρακτη ἀκολουθία, τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευσή θά

πρέπει να αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον (Μάτσας 1987). 'Αναφέρεται ότι έχουν γίνει και ραδιοχρονολογήσεις.

'Εντελώς πρόσφατα δημοσιεύονται επιφανειακά ευρήματα και ιδιαίτερα λιθοτεχνίες από τον προϊστορικό οικισμό Λεπτής 'Ορεστιάδας (Φιλίππακη-Φάκλαρης 1991), ενώ ο Εύστρατιου (1991) αναφέρεται στα προβλήματα του όρισμού του πολιτισμού της Παραδημής, προτείνοντας, με συγκεκριμένα παραδείγματα, ότι η πειραματική άρχαιολογία και η εθνολογία μπορούν να προσφέρουν εναλλακτικές υποθέσεις για τα προβλήματα αυτά.

III. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Βασιλικά

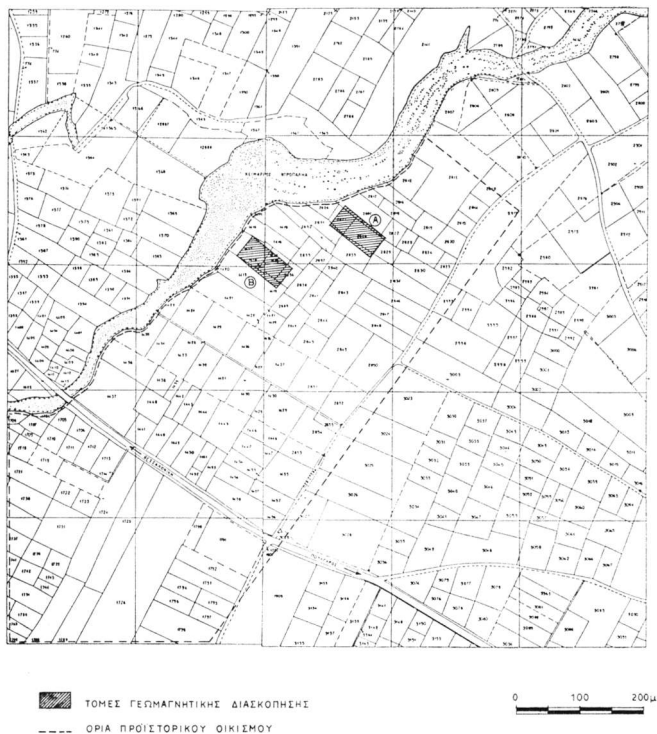
Μετά την τελική δημοσίευση, με τις συνθήκες και τις δυνατότητες του 1984, των δύο ανασκαφικών τομών (Γραμμένος 1984), ή προώθηση της έρευνας έγινε προς τις έξι κατευθύνσεις: 1. 'Ανατέθηκε ή μελέτη του συνόλου του παλαιοζωολογικού υλικού στην Εύτυχία Γιαννούλη. 2. Των όστρίνων εργαλείων στην Ροζαλία Χριστίδου. 3. 'Εγινε γεωμαγνητική διασκόπηση το καλοκαίρι του 1990 στο πλαίσιο μεγάλου προγράμματος με μεθοδολογικούς στόχους του επίκ. καθηγητή της 'Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής του Α.Π.Θ. Γρηγόρη Τσόκα. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής θα αναφερθούν έδω για πρώτη φορά (Σχεδ. 1 και 2).

Προτιμήθηκε ο οικισμός των Βασιλικών αντί της Θέρμης, γιατί, και κυρίως προς το Β τμήμα του, δέν περνούν ηλεκτροφόρα καλώδια. 'Ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιες περιοχές με έμβαδόν 3.200 τ.μ. ή κάθε μία (Α και Β) και τα δεδομένα που προέκυψαν δείχνουν ότι στις περιοχές αυτές υπάρχουν επιχώσεις, στις οποίες διατηρούνται οικιστικά λείψανα. 'Ετσι επιβεβαιώνονται τα συμπεράσματα της επιφανειακής έρευνας (διαφορά χρώματος του χώματος, επιφανειακά ευρήματα) και οι διαπιστώσεις για την μεγάλη έκταση του οικισμού (Γραμμένος 1984, 1987). Είμαι ένδεχόμενο να συνεχισθεί ή έρευνα και προς τα ακρότατα προς Β όρια του οικισμού, τα οποία είχαν όρισθεί με τα ίδια επιφανειακά κριτήρια, ή και έξω από αυτά, και τα συμπεράσματα, όπως είναι ευνόητο, θα είναι πολύ ενδιαφέροντα. 'Η έκθεση του Τσόκα έχει ως έξης:

«Στην περιοχή Α εντοπίζονται δύο θετικές, έντονες άνωμαλίες στις συνεταγμένες 13N-15E και 9N-53E. Οι άνωμαλίες αυτές όφειλονται σε δομές ύψηλης μαγνητικής επίδεικτικότητας, σε βάθος περίπου 1 μ. Πιθανά είναι ή μαγνητική απόκριση φούρνων ή φάσεων καταστροφής με έντονη καύση. 'Ιδιαίτερα ή άνωμαλία στη θέση 13N-15E φαίνεται ότι όριοθετείται σαφώς, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι περιβάλλεται από κάποιο κτίσμα.

Στόν χάρτη της περιοχής Α παρουσιάζονται και άλλες άνωμαλίες, όπως για παράδειγμα στη θέση 13N-32E, 3N-42E, κ.α.π. Για τις άνωμαλίες αυτές δέν μπορεί νά δοθεί σαφής εξήγηση παρά μόνο ύστερα από συνεργασία με τόν υπεύθυνο άρχαιολόγο και ίσως κάποιο μελλοντικό άνασκαφικό σκάμμα.

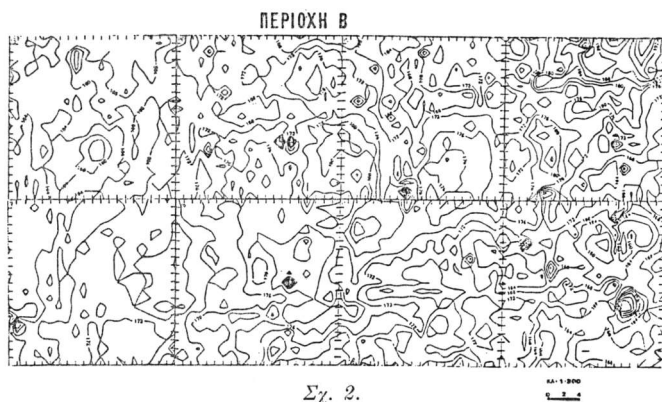
ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΑ C

Σχ. 1.

Ο χάρτης της περιοχής Β παρουσιάζει μία έκδηλη άνωμαλία στη θέση 8N-75E. Τό σημαντικό στοιχείο τοῦ χάρτη αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση μιᾶς

ολόκληρης περιοχής με διαφορετικό υπόβαθρο, πράγμα που ίσως σημαίνει όριοθέτηση κάποιας μεγάλης δομής. Γραμμικά φαινόμενα του χάρτη ίσως σημαίνουν αυλάκια (τάφρους) ή δρόμους. Και πάλι όμως, ή σωστή από-

Σχ. 2.

δοση όλων των πληροφοριών που μάς παρέχει ο χάρτης είναι θέμα συνεργασίας με τὸν υπεύθυνο ἀρχαιολόγο (Ἰανουάριος 1991), Γρηγόρης Τσόκας».

β. Όλοκληρώθηκε και εγκρίθηκε μεταπτυχιακή εργασία (Κυριακίδου 1991) με θέμα την λιθοτεχνία των φάσεων III και IV των Βασιλικών. Τόσο η εργασία αυτή, όσο και μιὰ ανάλογη γιά τὸ ὑλικὸ τῆς Θέρμης (βλ. ἐδῶ σ. 237), ἔχουν ὑπόψη τους τὴν σύγχρονη προβληματική γιά τὸ θέμα, τὴν ἐξειδικευμένη γιά τὴν νεολιθική ἐποχή, ποὺ σχετίζεται βέβαια ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐμπειρική καὶ θεωρητική ἐρευνα στὴν Γαλλία, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει πολὺ μεγάλη παράδοση. Πολὺ συνοπτικά, τὰ βασικά σημεῖα τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

Τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ὑλικοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἐντοπισμένο λατομεῖο (Γραμμένος 1984). Ἡ ἐπεξεργασία (ἀπολέπιση) τῶν μπλὸκ καὶ τῶν χαλικίων τῶν πετρωμάτων γίνονταν στὴν θέση τοῦ οἰκισμοῦ γιά τὸν οἰκισμό. Κατὰ τὴν φάση III δίδεται περισσότερη ἐμφαση στοὺς πυρήνες γιά φολίδες καὶ λεπίδες, ἐνῶ στὴν φάση IV στοὺς πυρήνες γιά μικρὲς λεπίδες καὶ ἐπομένως οἱ ἀπαιτήσεις γιά προϊόντα πιὸ στενά, πιὸ κοντὰ καὶ λεπτὰ, εἶναι μεγαλύτερες. Οἱ τεχνικὲς τῆς ἀπολέπισης τῶν πυρήνων εἶναι ἡ κρούση καὶ ὀχι ἡ πίεση. Τὰ ἐργαλεῖα μὲ τὸ γυάλισμα δρεπανιοῦ εἶναι συχνότερα στὴν φάση IV. Ἐνδεχομένως δηλαδὴ στὴν φάση III ἡ διατροφή στηριζόταν περισσότερο στὸ κρέας (ἔχουμε καὶ περισσότερα ξέστρα) καὶ στὴν IV περισσότερο στὰ φυτὰ. Ἐνδεχομένως στὴν φάση IV τὸ αὐξημένο ποσοστὸ τῶν ἐργαλείων διάτρησης καὶ αἰχμῶν, νὰ δηλώνει ὅτι τὸ κυνήγι μπορεῖ νὰ ἔπαιξε κάποιο ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἴσως στὴν τομὴ γιά τὴν ἀποκατάσταση τοῦ στρωματογραφικοῦ κενοῦ (Τ.Σ.Κ.) ὑπῆρχε ὑπαίθριο ἐργαστήριο λιθοτεχνίας.

Φυσικὸ εἶναι, τὰ συμπεράσματα αὐτὰ νὰ ἐνδιαφέρουν καὶ τὴν παλαιολιθολογικὴ ἐρευνα (περισυλλογὴ παλαιολιθολογικοῦ ὑλικοῦ δυστυχῶς καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέλησή μου δὲν ἔχει γίνει). Μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα δεδομένα, ὅχι δηλαδὴ τὰ τῆς Γιαννούλης ποὺ ἀναμένονται, ἀλλὰ τίς ταυτίσεις ποὺ ἔχει κάνει ὁ Κουφὸς (Γραμμένος 1984), δὲν εἶναι μάλλον δυνατό νὰ ἐξαχθοῦν κάποια συμπεράσματα.

2. Θέρμη Β

Στὴν θέση αὐτὴ ἔχουν γίνει ἀνασκαφὲς κατὰ τὸ 1987 (Γραμμένος 1991α) καὶ κατὰ τὸ 1989 (Γραμμένος 1991β). Οἱ ἀνασκαφικὲς αὐτὲς ἐρευνες γίνονται μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐγκριση οἰκοδομικῶν ἀδειῶν, δὲν ἔχουν δηλαδὴ συστηματικὸ χαρακτῆρα. Ἡ συνέχιση δηλαδὴ τῆς ἐρευνας σὲ σημεῖα ἐκτὸς τῶν δύο ἀγροτεμαχίων ποὺ ἐλέγχθηκαν θὰ συνεχισθεῖ στὸ μέλλον μὲ γνώμονα τίς σωστικὲς ἀνάγκες ποὺ θὰ προκύψουν, ἂν καὶ ἡ θέση ἐξαιρήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῆς Κοινότητος Θέρμης καί, τουλάχιστον τύποις, χαρακτηρίστηκε ὡς ἀρχαιολογικὸ πάρκο. Μὲ τὸν ἐλεγχὸ μάλιστα τῶν οἰκοδομικῶν ἀδειῶν ἔχουν μειωθεῖ τὰ ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἀρχικά ὑπολόγισαμε

κατά δύο ἀγροτεμάχια πρὸς Α τοῦ οἰκισμοῦ (Γραμμένος 1991α), τὰ ὑπ' ἀρ. 446 καὶ 448. Οἱ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις εἶναι πλήρεις ἀπὸ πλευρᾶς συμμετοχῆς εἰδικῶν, ἐνῶ, ἂν καὶ ἔχουν πληρότητα ἀπὸ πλευρᾶς παράθεσης τῶν δεδομένων πού προέκυψαν, πλήρεις θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν στὸ μέλλον: ἀρχιτεκτονική, Μ. Παπᾶ, δ.δ. στὸ Α.Π.Θ., κεραμική, Ν. Οὔρεμ-Κώτσου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., παλαιοζωολογικὸ ὑλικό, Εὐτυχία Γιαννούλη, Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Κέμπριτζ, λιθοτεχνίες, Κατερίνα Σκουρτοπούλου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., μαλακολογικὸ ὑλικό, Γιώργος Συρίδης, λέκτορας στὸ Α.Π.Θ., παλαιοβοτανολογικὸ ὑλικό, Τάνια Βαλαμώτη, δ.δ. στὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Σέφιλντ, ὁστέινα ἐργαλεῖα, Ροζαλία Χριστίδου, δ.δ. στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιῦ.

Ἐδῶ θὰ προσπαθῶ νὰ ἐκθέσω ἀπλῶς κάποιες παρατηρήσεις καὶ συγκριτικὰ συμπεράσματα (βλ. καὶ Γραμμένος 1990):

Ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάση Βασιλικὰ ΙΙΙ. Τὰ σπῖτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὀρθογώνια καὶ ἡ τοιχοδομία μὲ ὅλα τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ὑλικά (λίθοι γιὰ ὑποδομή, πλίνθοι γιὰ ἀνωδομή, πασσαλόπηξη καὶ πλέγμα μὲ κλαδιά ἐπιχρισμένο μὲ πηλό). Τὸ νεότερο στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἐντοπίστηκαν μεγάλα σὲ ἔκταση λιθόστρωτα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐργαστηριακοὶ χώροι κοινόχρηστοι. Ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει ἀπόλυτες ὁμοιότητες μὲ τῶν Βασιλικῶν (ΙΙΙ), ἀλλὰ ἡ μελλοντικὴ ἀνάλυση τῶν μικροδιαφορῶν (ποσοστιαίων, μοτίβων, ἀγγειολογίου) θὰ πρέπει νὰ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα τῆς διαφοροποιήσεως τῆς κεραμικῆς στὸν χώρο, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὑλικῶν, ἀπὸ οἰκισμοὺς πού ἀπέχουν μεταξύ τους ἐλάχιστα, στὴν προκειμένη περίπτωσι 6 χλμ. σὲ εὐθεία γραμμὴ. Καὶ ἀπὸ τὴν Θέρμη πάντως παραθέτονται ἴδιοι μὲ τῶν Βασιλικῶν πίνακες (ἀριθμημένες κεραμικὲς κατηγορίες, ἀριθμὸς ὁστράκων, βάρος, κυβικὰ ἀνασκαμμένου χώρου).

Τὰ βασικὰ συμπεράσματα μελέτης τῶν λιθοτεχνιῶν (ἡ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1989 εἶναι ἐν ἐξελίξει) εἶναι τὰ ἑξῆς: Καὶ ἐδῶ ἡ πρώτη ὕλη προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο λατομεῖο πού ἀναφέραμε (ἀπόσταση σὲ εὐθεία γραμμὴ 12 χλμ), ἐνῶ τοῦ χαλαζία ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Μοναδικὴ πρώτη ὕλη μὴ τοπικῆς προελεύσεως εἶναι ὁ ὄψιανός (3 ὡς 4 κομμάτια). Εἶναι ὀναγκαία ἡ ἀνάλυση γιὰ τὴν προέλευσή του. Ὅπτικα φαίνεται ὅτι εἶναι μηλιακός. Εἶναι μεγαλύτερη ποσοτικὰ ἡ χρῆση χαλαζία σὲ σχέση μὲ τὰ Βασιλικά. Διαπιστώνεται, ἐπίσης, ἡ εὐλογη σπατάλη πρώτης ὕλης. Ὅθιθελα νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ ὅλο τὸ ὑλικὸ πού δὲν εἶναι πρώτη ὕλη, δηλαδὴ τὸ ἐργαλειακὸ ὑλικό, περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν μικροαντικειμένων τῆς ἀνασκαφῆς, συνοδεύεται δηλαδὴ ἀπὸ συντεταγμένες, κάτι πού ἡ ἔρευνα τῆς λιθοτεχνίας θεωρεῖ πλέον ἀπαραίτητο. Τὰ ὑπόλοιπα μικροαντικείμενα τῆς λιθοτεχνίας, πού δὲν εἶναι ἀπὸ πυριτόλιθο, θὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια μελετήτρια, ἐνῶ τῆς ὁστεοτε-

χνίας και της όστρεοτεχνίας από την Ροζαλία Χριστίδου.

Η παλαιοζωολογική ανάλυση και των δύο ανασκαφικών περιόδων είναι πλήρης (προκαταρκτική), ενώ του παλαιοβοτανολογικού υλικού έχει ολοκληρωθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της (μελετήτρια Τάνια Βαλαμώτη). Οί ποσοστιαίες αναλογίες της παλαιοζωολογικής ανάλυσης παραμένουν σχεδόν οί ίδιες, με εξαίρεση τα ύψηλά ποσοστά του σκύλου και τα άνυπαρκτα σχεδόν των ζώων κυνηγιού. Έκ προοιμίου σημαντικό είναι το γεγονός ότι το παλαιοζωολογικό υλικό ένδεχόμενως να προσδιορίσει την χρήση των κοινόχρηστων χαλικάστρωτων δαπέδων. Η περιουλλογή του παλαιοβοτανολογικού υλικού είναι δειγματοληπτική, προέρχεται δηλαδή από σημεία των επιχώσεων που ύπόσχονται κατά τεκμήριο μεγάλες συσσωρεύσεις σπόρων. Δέν διαπιστώνονται ούσιώδεις διαφορές ως πρὸς τις ποσοστιαίες αναλογίες.

Άλλά στην Κεντρική Μακεδονία έγινε ακόμη μία ανασκαφική έρευνα, πάντα σωστική, στὸν οίκισμὸ της Σεβαστής του Ν. Πιερίας (Γραμμένος 1984, Σουέρεφ 1986, 1990), ή όποία όμως, αν και αναπτύχθηκε σέ 11 τομές, δέν προσκόμισε τὰ άναμενόμενα, γιατί, κυρίως, οί επιχώσεις ήταν έλάχιστες, περίπου 0,30 μ. "Αν και ό ανασκαφέας δέν αναφέρει κάποια γεωαρχειολογική άποψη, φαίνεται, τὸ έλάχιστο ύψος αὐτὼν των επιχώσεων, να μη δικαιολογείται μόνο ύπό την πρὸς Β κατωφέρεια, αλλά και από την μικρή διάρκεια της κατοίκησης του οίκισμου. Από την παρατιθέμενη φωτογραφημένη κεραμική δέν φαίνεται να ύπάρχουν χαρακτηριστικά δείγματα που να δικαιολογούν και παρουσία φάσεων της εποχής του χαλκού. Η άναφερόμενη ως άμαυρόχρωμη κεραμική δέν διευκρινίζεται περαιτέρω και βέβαια ό δρος δέν ισχύει για την εποχή του χαλκού. Για την άρχιτεκτονική δέν προέκυψε κανένα στοιχείο.

3. Έπιφανειακές έρευνες

Η έπιφανειακή έρευνα, μη συστηματική, εκτός, όπως είπαμε, από την περιοχή της Άσσήρου, έχει κομίσει στην έρευνα αρκετά νεότερα στοιχεία: Άγ. Παρασκευή Γαλάτιστας, Μεταλλικό Κιλκίς, περιοχή Πεδινοῦ Κιλκίς (Σαββοπούλου 1985), Μακρύγιαλος Πιερίας. Οί οίκισμοί αὐτοί θά περιληφθοῦν στὸν νέο κατάλογο των προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας που έτοιμάζεται (Γραμμένος-Μπέσιος). Άλλά και ή έπιφανειακή έρευνα του Τομέα της Άρχαιολογίας του Α.Π.Θ. πρόσθεσε μία νεολιθική θέση στην περιοχή της Άσσήρου, τεράστια σέ έκταση, γύρω στα 450 στρ., με άποκλειστικά νεολιθικές επιχώσεις (πρόσφατα Κωτσάκης 1990). Η έρευνα αὐτή διεξάγεται από τούς καθηγητές της προϊστορικής άρχαιολογίας του Τομέα της άρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Άνδρέου και Κωτσάκη, με την συνεργασία διαφόρων ειδικών και φοιτητῶν, είναι διαχρονική

και εφαρμόζει τις σύγχρονες τεχνικές, μεθόδους και απόψεις για το είδος αυτό της έρευνας.

Ἡ Ρωμοπούλου δημοσιεύει κεραμική από τὸν προϊστορικό οἰκισμό τῆς Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης (Γραμμένος 1984), κεραμική πού παρουσιάζει ἄμεση συγγένεια μὲ τῶν Βασιλικῶν (Ρωμοπούλου 1989, 200-202) καὶ ἀνήκει σὲ προϊμηνιακὲς φάσεις.

Κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ φερόμενος καὶ ὡς νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης (ἢ Τούμπα Ἐμπειρικού, ἢ Προφήτης Ἡλίας, Γραμμένος 1984), θὰ πρέπει νὰ ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὶς νεολιθικὲς θέσεις, ἀφοῦ στὶς ἐκεῖ ἀνασκαφὲς τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. δὲν ἔχει βρεθεῖ οὔτε ἓνα νεολιθικὸ ὄστρακο (προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις στὸ ΑΕΜΘ, στὸ Ἑγνατία κ.ἄ.). Τὸ λάθος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ πού εἶχε παραθέσει ὁ French.

Στὸν κατάλογο, ὥστόσο, τῶν νεολιθικῶν θέσεων θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ μία ἀκόμη, ἡ ὁποία ὅμως ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα: Στὸν κατάλογο τοῦ French (1967) ἀναφέρεται ἡ θέση Ν. Χαλκηδῶν, ἡ ὁποία, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ Παῦλος Χρυσοστόμου, ἀρχαιολόγος τῆς ΙΖ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἔχει ἰσοπεδωθεῖ, μᾶλλον, ἤδη κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιον Πόλεμον καί, πάντως, σήμερον δὲν ὑπάρχει κανένα τῆς ἱχνος. Ὁ French δὲν ἀναφέρει «περιγραφή» καὶ «τοπογραφία» τῆς θέσης καί, φυσικά, δὲν παραθέτει ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ. Κατὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ καταλόγου τῶν νεολιθικῶν θέσεων (Γραμμένος 1984), ἐπειδὴ, ἀπὸ παράλειψη, δὲν ἔλαβα ὑπόψη μου τὰ ὅσα ὁ Rey ἀναφέρει γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ (βιβλ. στὸ French 1967), δὲν τὸν θεώρησα ὡς νεολιθικὴ θέση. Συγκεκριμένα ὁ Rey εἰκονίζει εἰδώλιο, τὸ ὁποῖο παραλληλίζει μὲ ἀνάλογο νεολιθικὸ τοῦ Σέσκλου καὶ ἓνα ὄστρακο μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ. Ἀλλὰ εἰκονίζει καὶ περίεργο πῆλινο μὲ δύο ὀπές, ἀνάλογο μὲ τὰ χρυσὰ τῆς Ἀραβησσοῦ (Γραμμένος 1984). Ἀπὸ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα πού παραθέτει σχεδιασμένα ὁ Rey, ἐκεῖνο μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ἀκμὴ ἐνδεχομένως ἀνήκει στὴν ΠΕΧ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν τραπεζοειδῆ διαμόρφωση τοῦ οἰκισμοῦ (δημοσιεύεται φωτογραφία) θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντιπροσωπεύταν καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Τὸ εἶδώλιο κουκουβάγιας (;) (τὸ ἐρωτηματικὸ ἦδη εἶναι τοῦ Rey) εἶναι μᾶλλον ἀδιάγνωστο. Πάντως τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ν. Χαλκηδῶνα δὲν ἀνευρίσκονται στὴν ἀποθήκη τῶν προϊστορικῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

IV. ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. *Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή Πέλλας-Γιανιτσών*

Μία πρώτη νύξη για νεότερες επιφανειακές έρευνες στην περιοχή, που όδήγησαν στον έντοπισμό και νεολιθικών θέσεων, χωρίς να αναφέρονται πολλά στοιχεία, κάνει ο Παύλος Χρυσοστόμου. Οί θέσεις αυτές είναι οι εξής (1990, Σχ. 1): Μάνδαλο, Δροσερό, Πλαγιάρι, Κύρρος ή 'Αραβησός (1990, 208), 'Αμπελιές, Δαμιανό, Γιανιτσά Α, 'Αρχοντικό, 'Αγροσυκιά, Λεπτοκαρυά, Χαλκηδόνα, Κουφάλια Α, Κουφάλια Β, Βαλτοχώρι, Εύρωπος Α, Εύρωπος Β. Οί θέσεις από Κουφάλια Α κ.έξ. είναι ήδη γνωστές από τον κατάλογο του French. Τον κατάλογο αυτό ενημέρωσε ο Πανίκος Χρυσοστόμου με νεότερες επιφανειακές έρευνες (1990). Προστέθηκαν δηλαδή οι εξής θέσεις: Γιανιτσά Β, 'Ασβεσταριό, Παραλίμνη. 'Από τους οικισμούς αυτούς προέρχεται, εκτός βέβαια από την επιφανειακή κεραμική, μία αξιολογότατη και τεράστια ως προς τον αριθμό σειρά από ειδώλια της ΝΝ, την οποία διαπραγματεύτηκε ο έρευνητής αυτός σε μεταπτυχιακή εργασία. Τα ειδώλια αυτά παρουσιάζουν μία έντονη τοπική ιδιαιτερότητα, όπως ούποτε όμως παρουσιάζουν ομοιότητες με τα ανάλογα γνωστά από την Κεντρική Μακεδονία και βέβαια εντάσσονται φυσιολογικά στα ανάλογα αντίστοιχα του νότιου τμήματος του πολιτισμού Vinča (Anza). Άλλο σημαντικότερο πόρισμα των ερευνών αυτών είναι ότι στον οικισμό Γιανιτσά Β, στον δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιανιτσών, έντοπίστηκαν έπιχώσεις της ΑΝ και ΝΝ και παρουσιάζουν, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα από τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες, έντυπωσιακές αντιστοιχίες με την Ν. Νικομήδεια και με την Αnza. 'Ο οικισμός αυτός έχει μεγάλη έκταση, περίπου 100 στρ., αλλά, δυστυχώς, απλώνεται στην ήδη οικοδομημένη «Παλιά 'Αγορά» των Γιανιτσών. 'Αλλά στον οικισμό αυτό ανασκάφτηκαν και ΜΝ έπιχώσεις, χωρίς όμως να προκύβουν κάποια διευκρινιστικά στοιχεία. 'Αντίθετα, από τις έπιχώσεις της ΝΝ, προέκυψαν, ως προς την κεραμική, άμεσες θεσσαλικές αντιστοιχίες, οι οποίες δεν υπάρχουν στα Βασιλικά και στην Θέρμη: γραφίτης σε μελανό, καστανό σε καφέ, μαύρο σε πορτοκαλόχρουν-ερυθρό (black on red), καφέ σε ερυθρό, μαύρο σε ώχρόλευκο (οί γνωστές μιμήσεις κλασικού Διμηνίου). 'Από την άλλη μεριά όμως δεν υπάρχει ή κατηγορία 30 των Βασιλικών, οι θεσσαλικές αντιστοιχίες της οποίας έχουν αναφερθεί (Γραμμένος 1984). 'Όπως είναι γνωστό, στα Βασιλικά δεν βρέθηκε καθόλου κεραμική με γραφίτη. Φαίνεται δηλαδή ότι, ως προς την κεραμική, οι αντιστοιχίες μεταξύ π.χ. Αnza, Γιανιτσών Β, Ν. Νικομήδειας, βόρειας Θεσσαλίας, είναι περισσότερο ομοιογενείς. 'Από την σημαντική για την έρευνα ανασκαφή αυτή, σχετικά με την αρχιτεκτονική

δὲν ἔχουν προκύψει στοιχεῖα, ἐνῶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ὕλικά εἶναι νωρὶς ἀκόμη γιὰ εἰδικὲς προκαταρκτικὲς μελέτες.

2. *Ἐπιφανειακὲς καὶ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴν περιοχὴ Κίτρινη Λίμνη (Σαοὶ Γκιόλ) Κοζάνης*

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ, στὴν μικρὴ τῆς σχετικὰ ἔκταση (35 τ.χ.), ἔχουν ἤδη ἐντοπισθεῖ 13 θέσεις ποὺ ἔχουν ὅλες νεολιθικὴ κατοίκηση καὶ μάλιστα, πολλὲς ἀπὸ αὐτές, ἔχουν καὶ ΑΝ, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν pink slipped ἐπιφάνεια ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς (Καραμήτρου 1986). Γενικὰ ὑπάρχουν ἐμφανεῖς ἀντιστοιχιῶς μὲ Θεσσαλία.

Μία συστηματικὴ διεπιστημονικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ ἔχει ἀρχίσει τὰ τελευταῖα χρόνια (1987 κ.ἐξ.) ὁ Φωτιάδης (Φωτιάδης 1987, 1988). Ἐγινε ἐπιφανειακὴ ἐντατικὴ ἔρευνα σὲ δύο ἀπὸ τὶς θέσεις (Τούμπα Ποντοκόμης καὶ Μεγάλου Νησὶ Γαλάνης) καὶ συνεχίζεται ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Μεγάλου Νησὶ Γαλάνης καὶ στὸ Μεγάλου Νησὶ Ἀκρινῆς. Ἀπὸ τὶς ἔρευνες αὐτές δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευθεῖ εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους ὑλικά. Ἐκεῖνη ὅμως, ποὺ ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα πολὺτιμη καὶ σπάνια γιὰ τὰ προϊστορικὰ χρονικὰ συμβολή, εἶναι οἱ γεωαρχειολογικὲς ἀναλύσεις τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνασκαφέα, οἱ ὁποῖες, μάλιστα, εἶναι χρήσιμες καὶ γιὰ ἄλλες περιοχές, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ θέμα τῶν σχέσεων τῶν λιμνῶν μὲ τὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις (1987, 59). Τὰ μέχρι σήμερα σημεῖα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ Φωτιάδη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι τὰ ἑξῆς: "Ἀν καὶ ὑπάρχουν θεσσαλικὲς ἀντιστοιχιῶς, ἐντοπίζεται μιὰ πολιτιστικὴ αὐτονομία. Ὑπάρχουν ἀντικείμενα ποὺ δείχνουν ἀνταλλαγὲς πολιτιστικῶν (κεραμικὴ, σπόνδυλος, πορφύρα, σχετικὴ ἀφθονία ὀψιανοῦ). Ἀπὸ πλευρᾶς ἀρχαιότητος ἔχει ἐντοπισθεῖ ἡ φάση Πρωτοσέσκλο. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν χρησιμοποιεῖται ἡ «λάσπη δεμένη μὲ ἓνα πλέγμα κλαδιῶν» (wattle-and-daub) καὶ τὸ κονίαμα αὐτό, ποὺ ἡ χρῆσις του ἀρχίζει καὶ ἀπὸ τὴν 4η χιλιετία, ἀποδεδειγμένα ἔχει στὴν σύνθεσίν του ἄμμο καὶ ἀσβέστιο, τὸ ὁποῖο καὶ τὸ κάνει πολὺ σκληρό. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐπανεξετασθεῖ ἡ ἂποψη ὅτι τὸ daub τῆς εὐρωπαϊκῆς προϊστορίας εἶναι κατὰ κανόνα ἓνα φυσικὸ ἀργιλικὸ ὑλικό. Ὁ Φωτιάδης ἀποδεικνύει ὅτι ἡ προέλευσις τῆς ἄμμου ἦταν κοντινὴ σχετικὰ. Ἀντίθετα μὲ τὸν οἰκοδομικὸ αὐτὸ τρόπο (Μικρὸ Νησὶ Ἀκρινῆς), στὸ Μεγάλου Νησὶ Γαλάνης τοῖχοι καὶ δάπεδα ἦσαν κτισμένα μὲ τὴν τεχνικὴ πιζέ καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἐπιχρισμένα μὲ λεπτὸ ἄσπρο ἐπίχρισμα. Ὅλα αὐτὰ κατὰ τὸ τέλος τῆς ΝΝ. Ὁ Φωτιάδης ὑπολογίζει μὲ συντηρητικὴ ἐκτίμησις τὸν πληθυσμὸ τῶν 13 οἰκισμῶν τῆς λεκάνης λίγο πρὶν τὸ 3000 π.Χ. σὲ 5.000 ἄτομα. Καί, βέβαια, ὅπως ἀναφέρει, ἡ πληθυσμιακὴ πυκνότητα ὑπαινίσσεται πολιτικὴ ὀργάνωσις πέρα ἀπὸ αὐτὴν τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ὑπόθεσίν μου ποὺ ἀφορᾷ τὶς ὁμάδες

των οικισμών στην 'Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία (πρόσφατα Γραμμένος 1991). Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι μερικοί από τους οικισμούς αυτούς έχουν έκταση ως 100 στρ. 'Αφύσικα σχεδόν μεγάλος είναι ο αριθμός των λίθινων εργαλείων που βρέθηκαν παντού κατά την επιφανειακή έντατική έρευνα. Το ανώτατο όριο της απόστασης της πρώτης ύλης είναι της τάξεως των 15-20 χλμ. Με βάση, τέλος, ποσοτικές εκτιμήσεις της κεραμικής γίνεται προσπάθεια για τον καθορισμό χρήσεων χώρων.

Σε πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή των Σερβίων έχει αναφερθεί ο έντοπισμός και νεολιθικών θέσεων (Χονδρογιάννη 1989). Οι θέσεις αυτές παρουσιάζουν πυκνότητα ανάλογη με της Κίτρινης Λίμνης, μάλλον έχουν κατοικηθεί σε όλες τις φάσεις της νεολιθικής εποχής, και στην ΑΝ, αλλά υπάρχουν και παραδείγματα με συνέχεια κατοίκησης ως την ΥΕΧ. 'Ανάλογη βέβαια πυκνότητα θα πρέπει να περιμένει κανείς και στις γειτονικές πεδινές εκτάσεις. 'Αλλά εκείνο που καταρχήν καλύπτει αυτή η έρευνα είναι το κενό που υπήρχε μεταξύ Θεσσαλίας και Ν. 'Αλβανίας ως προς τις αντιστοιχίες των διμηνιακών κυρίως φάσεων. Τελευταίες τοπογραφικές έρευνες στον Νομό της Φλώρινας δεν έχουν εντοπίσει νεολιθική θέση (Τρανταλίδου 1985).

Κλείνουμε, τέλος, με την συστηματική ανασκαφή στον ΝΝ-ΠΕΧ οικισμό του Μανδάλου Γιανιτσών (πρόσφατα Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990, Κωτσάκης 1987, 1989, Παπανθίμου 1987). Στο Μάνδαλο είναι γνωστή μόνο η πασσαλόπηξη και τα σπίτια πρέπει να έχουν δρομικό χαρακτήρα με διαστάσεις μεγαλύτερες από 4×6 μ. 'Ο οικισμός έχει ένα ή δύο, προς το παρόν, περιβόλους κατασκευασμένους με πέτρες, στην τελευταία φάση της ΝΝ. Έχει δύο φάσεις: η πρώτη 4600-4000 (=Σιταγροί ΙΙΙ) και η δεύτερη 3000-2000 π.Χ. Δηλαδή υπάρχει κενό ως προς την 4η χιλιετία και συνέχεια στην ΠΕΧ (Maniatis-Kromer 1990). Διαπιστώθηκαν μεταλλουργικές δραστηριότητες στην νεολιθική φάση. 'Η γραπτή κεραμική είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Βρέθηκαν, τέλος, σφραγιδοκύνιδροι.

Είχε ολοκληρωθεί η μελέτη αυτή, όταν δημοσιεύτηκε ένα σημαντικό για την έρευνα άρθρο, στο οποίο για πρώτη φορά δημοσιεύεται κατάλογος των μέχρι σήμερα γνωστών θέσεων όλης της Δυτικής Μακεδονίας (Kokkinidou-Trantalidou 1991). Στον κατάλογο αναφέρονται οι εποχές που αντιπροσωπεύονται σε κάθε οικισμό, δεν δημοσιεύονται, προς το παρόν όμως, απ' ό,τι αφήνουν οι συγγραφείς να διαφανεί, δεδομένα για κάθε ένα οικισμό χωριστά, ούτε επιφανειακή κεραμική. Το αντίθετο συμβαίνει σε ένα άλλο βιβλίο της Κοκκινίδου (1990), το οποίο περιλαμβάνει όμως μόνο τον Νομό Πέλλας και, όπως φαίνεται, αποτελεί μέρος της δ.δ. της που αναφέρεται στον χώρο μεταξύ 'Αξιού και 'Αλιάκμονα (Ph. D. Παν. Birmingham, άδημ.). Συγκριτικές αναφορές στις μελέτες αυτές θα γίνουν με αφορμή την

δημοσίευση του νέου καταλόγου των προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας.

Δύο λόγια σχετικά με την Ήπειρο. Ἡ νεολιθική ἔρευνα στὴν περιοχή παραμένει στάσιμη. Μία πρόσφατη χρήσιμη σύνθεση τῶν δεδομένων γιὰ τὸν οἰκισμό-σπῆλαιο τῆς Καστρίτσας Ἰωαννίνων καὶ ἔνταξή τους μάλιστα στὰ γεωαρχαιολογικά δεδομένα τῆς περιοχῆς ἔκανε ὁ Κούγκουλος (1990).

Τελειώνουμε μὲ τὰ τῆς Μακεδονίας ἀναφερόμενοι σὲ ἀπάνεις ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ δεδομένα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχή αὐτή. Ἀρχικά, μερικά διευκρινιστικά σχετικά μὲ πρόσφατο ἄρθρο (Aslanis 1989): Τὰ ὄρια τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας κατ' ἀρχὴν εἶναι διοικητικά, δηλαδή νομοὶ Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Χαλκιδικῆς καὶ Πιερίας, καὶ τὰ ὄρια αὐτὰ σὲ γενικές γραμμὲς συμπίπτουν μὲ τὰ γεωγραφικά, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν Νομὸ Πιερίας, βόρειο ὄριο τοῦ ὁποίου, σὲ γενικὲς γραμμὲς, νοεῖται ὁ Ἀλιάκμονας. Ἐξάλλου τὰ γεωγραφικά ὄρια, ὅπως ἡ ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δείχνει, δὲν ἀποτελοῦν κριτήρια ἢ, ἔστω, τὰ μόνα κριτήρια γιὰ τὸν καθορισμὸ περιοχῶν μὲ ὁμοιογένεια στὴν ἐξάπλωση πολιτιστικῶν στοιχείων στὸν ὥρο. Ἀντίθετα, ὁ συνδυασμὸς πολλὰ πλὴν κριτηρίων θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ὁμάδες οἰκισμῶν (Γραμμένος 1984, 1987, 1991γ).

Ὁ χρησιμοποιοῦμενος στὸ ἄρθρο αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα πολλὰ, ὅρος χαλκολιθική, δὲν εἶναι σωστὸς γιὰ τὶς φάσεις, ἢ φάση ποὺ χρησιμοποιεῖται (Βασιλικὰ IV, Aslanlis 1989, 11), δηλαδή οὐσιαστικά τὴν λεγόμενη τελικὴ νεολιθική, ἀλλὰ γιὰ τὶς φάσεις ποὺ ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ τὶς προδιμηνιακὲς φάσεις κ.ἑξ. τουλάχιστο, πράγμα ποὺ ἀνταποκρίνεται καὶ στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ ἀπὸ τὰ τέλη τῆς MN πλέον ἐντοπίζονται μεταλλουργικὲς δραστηριότητες. Ἀλλὰ καὶ ὁ Hauptmann (1986), ἐνῶ φαίνεται νὰ δέχεται αὐτὴ τὴν πραγματικότητα, συμφωνώντας μάλιστα πλέον μὲ τὴν ἐξίσωση τῆς Vinča A μὲ τὴν φάση Τσακλί κ.ἑξ. καὶ διαπιστώνοντας ἀντιστοιχίες τῶν σωζομένων μεταλλικῶν νεολιθικῶν ἀγγείων μὲ τὴν κεραμικὴ Λάρισας, ἀποκαλεῖ ὡστόσο χαλκολιθική μόνο τὸ τέλος τῶν μεταδιμηνιακῶν φάσεων. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Weisshaar (1989). Προτιμότερος, μάλλον, καὶ οὐδέτερος εἶναι ὁ ὅρος NN μὲ ἐσωτερικὸ διαχωρισμὸ προδιμηνιακὲς, διμηνιακὲς καὶ μεταδιμηνιακὲς φάσεις, ἢ, τουλάχιστον, ὁ ὅρος πρῶιμη χαλκολιθική καὶ ὕστερη (ὅπως πρόσφατα Bankoff-Winder 1990), ἀφοῦ βεβαίως προηγουμένως καθοριζόταν τί θὰ περιλάμβανε ὁ καθέννας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς διαχωρισμούς.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ὡς τώρα, ἔνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀπὸ ὅλη τὴν Μακεδονία, μὲ τὴν προοπτικὴ συγκεκριμένης ἀρχαιολογικῆς θεωρίας καὶ μεθόδου εἶναι δυνατόν νὰ προωθήσουν ἐρωτήματα γιὰ τὴν, σύμφωνα μὲ τὶς διατυπώσεις διαφορετικῆς ἀρχαιολογικῆς παράδοσης, «soziale und die wirtschaftliche Struktur, sowie die

geistige Welt...» (Aslanis 1989, 10) γιὰ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς περιοχῆς ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ (Γραμμένος 1987, 1991, 1991γ, 1991δ).

Ἐξαιρετικὰ χρήσιμες εἶναι τρεῖς πρόσφατες συνθέσεις γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα τῆς περιοχῆς ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, μέσα ἀπὸ μιὰ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ πλευρᾶς χώρου πλευρᾶ (Lichardus 1985), ἢ μέσα ἀπὸ μία μικρότερη, δηλαδὴ αἰγαιακὴ-βαλκανικὴ (Treuil 1989, Evans-Rasson 1984). Τὸ δεῦτερο μάλιστα ἄρθρο συνόψισε πράγματα ποῦ αἰωροῦνταν ἤδη στὴν ἐπιστημονικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ ποῦ φαίνεται ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας δὲν διαψεύδει.

Ὅμως τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν νεολιθικὴ στὴν ΠΕΧ, ἀμφισβητεῖται τόσο τὸ μοντέλο ποῦ πρότεινε ὁ Renfrew (1972), ὅσο καὶ τὸ μοντέλο, κατεξοχή, τοῦ Halstead, ποῦ στηρίζεται στὴν ἐξήγηση τοῦ φαινομένου τῆς ἀποθήκευσης, γιὰ λογαριασμό τῆς κοινότητος, τῶν διαφόρων περισσευμάτων (social surplus), ἔννοια ποῦ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Childe (Andel-Runnels 1988). Οἱ θέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἐρευνητῶν οὐσιαστικὰ εἶναι παραλλαγὴ τῶν θέσεων τοῦ Renfrew: δημιουργία, λόγω τῆς θέσης μερικῶν οἰκισμῶν, μονοπόλεων, ἢ παραγωγὴ σὲ μιὰ περιοχὴ συγκεκριμένου προϊόντος μὲ ζήτησι, ἢ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευσή καὶ τῶν δευτέρων λεγομένων προϊόντων, π.χ. μαλλί, γάλα κ.λ., ἢ βελτίωση τῶν καλλιεργειῶν μὲ τὸ ἄλετρι καὶ ἡ ἐπέκτασή τους σὲ ἄγονες περιοχὲς καὶ ἡ τελικὴ δημιουργία ἐμπορίων. Ἡ διαφορὰ δηλαδὴ μὲ τὸν Renfrew βρίσκεται στὴν ἀντικατάσταση τοῦ φαινομένου τῆς πολυκαλλιέργειας μὲ τίς διαδικασίες αὐτές, ἀφοῦ τὸ ἀμπέλι καὶ ἡ ἐλιά καλλιεργήθηκαν ἐντατικὰ μόνο στὴν YEX (Runnels-Hansen 1986). Καὶ γιὰ τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ βελτίωση μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει κανεὶς ἀντίρρηση ἐνδεχομένως, ἂν καὶ ἡ ἐξέταση τῶν παλαιοβοτανολογικῶν δεδομένων στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου (καὶ τοῦ βορείου) εἶναι ἓνα ἔργο ἐν ἐξελίξει, ὅμως τὸ θέμα εἶναι ἂν τὸ χρονικὸ ὄριο τοῦ 3000 π.Χ. εἶναι συμβατικὸ καὶ ἂν οἱ διαδικασίες αὐτὲς ἄρχισαν νωρίτερα καί, βέβαια, μὲ ποιὲς συνθήκες. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Renfrew εἶχε δώσει ἀπαντήσεις. Τὰ παλυνολογικὰ δεδομένα, ἄσχετα ἂν ἡ ἀπόλυτὴ ἀξία τους ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἐλίας, δείχνουν ὅτι ἡ χρῆσις τῆς εἶναι γνωστὴ στὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας καί, στὴν νότιαν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 4ης π.Χ. χιλιετίας (Wright 1985), ἐνῶ, σχετικὰ μὲ τὸ ἀμπέλι, καὶ ἀνασκαφικὰ εἶναι διαπιστωμένη ἡ καλλιεργημένη ἄγρια μορφή του (σύνοψη τῆς ἔρευνας Γραμμένος 1987) κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ΝΝ καὶ ἴσως ὄχι μόνο στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονίαν, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν Θέρμη, σύμφωνα μὲ τίς προκαταρκτικὰς διαπιστώσεις τῆς ἐιδικῆς μελετήτριας Βαλαμῶτη (Γραμμένος 1991β).

Σχετικά βέβαια με την άποψη του Halstead, αυτή θα έπρεπε να ένταχθεί στο πλαίσιο των διαδικασιών που διατύπωσαν οι Andel-Runnels και αυτές, με την σειρά τους, στις διαδικασίες που αναφέρεται ή πρόσφατη προβληματική που εντάσσει την έναρξή τους ήδη στην NN, κάτι που βέβαια ο Halstead (1989) το θεωρεί αυτονόητο για το περίσσευμα.

V. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ένα μεγάλο μέρος από το πρόσφατο διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο στην Λυών, που άφοροῦσε την Θεσσαλία (Λυών 17-22 Ἀπρ. 1990), περιλάμβανε και ανακοινώσεις που άφοροῦσαν την νεολιθική εποχή, γενικές και ειδικές. Στην Θεσσαλία, ἔκτος ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο, πὸν κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει περιορισθεῖ στὴν περιοχή τῆς Λάρισας (ἔρευνες Γαλλῆ), ἔχουν ἀρχίσει, ἢ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη καὶ μερικὰ ἀρχαιομετρικὰ προγράμματα, εἰδικές μελέτες ἀρχαιολογικοῦ ὕλικοῦ κ.λ., ἀναπτύσσεται δηλαδή μία μεταανασκαφικὴ κινητικότητα καὶ αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο νὰ γίνει, ὕστερα ἀπὸ τὴν σημαντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν τριῶν μεταπολεμικῶν δεκαετιῶν, κυριότατα ἀπὸ γερμανικῆς πλευρᾶς. Μία νεότερη θετικὴ ἐξέλιξη εἶναι ὅτι ἔχει ἀρχίσει νὰ δημοσιεύεται σὲ συνέχειες ὁ «ἄτλας» τῶν προϊστορικῶν θέσεων τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας (Γαλλῆς 1989 κ.ἐξ.), ἓνας κατάλογος πού, βέβαια, θὰ εἶναι πληρέστερος ἀπὸ ἐκεῖνον πὸν παραθέτει ὁ Halstead(1984) καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἀριθμοῦ θέσεων καὶ ἀπὸ πλευρᾶς παράθεσης ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων. Ταυτόχρονα, ἡ παράθεση τῶν δεδομένων κατὰ οἰκισμό ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης συζήτηση γιὰ τὰ προϊστορικὰ πράγματα τῆς Θεσσαλίας καὶ ἰδιαίτερα τὰ νεολιθικά. Ἡ παράθεση τῶν δεδομένων τῆς ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς κ.λ. κατὰ οἰκισμό, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Γαλλῆ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τῆς Ροντήρη γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν διαφόρων κεραμικῶν κατηγοριῶν στὸν χῶρο (ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο τῆς Λυῶν καί, νωρίτερα, Ροντήρη 1985), ἐργασία πὸν ἔχει ὡς πυρῆνα τὴν ἀδημοσίευτη, ἀνάλογη μὲ τῆς Μακεδονίας, ἐργασία τοῦ French, θὰ καλύψουν ἓνα σημαντικό καὶ πολὺ οὐσιαστικὸ κενὸ τῆς ἔρευνας. Δυστυχῶς, συνολικὲς ἐκτιμήσεις ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Γαλλῆ δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἔχουμε, ἀφοῦ ὁ καθαυτὸς κατάλογος, πὸν δημοσιεύεται σὲ συνέχειες, βρίσκεται ἀκόμη στὴν ἀρχὴ του. Πρόσφατα, ἐπίσης, ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ἀνάλυσε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μὲ βάση τὰ θεσσαλικά δεδομένα ἡ φάση Λάρισα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ τέλος τῆς NN (Gallis 1987). Ἐκθέτοντας, ὅστόσο, τὰ τῆς χρονικῆς αὐτῆς ἀναδιάρθρωσης, δὲν χρησιμοποιεῖ καθόλου τὰ δεδομένα τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας (Βασιλικά), τὰ ὁποῖα ἐπαληθεύουν τὰ νεότερα θεσσαλικά δεδομένα, καλύτερα ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ (Γραμμένος 1984). Πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει μία συνολικὴ (καὶ ἀρχαιομε-

τρική) μελέτη της ΜΝ και της ΝΝ θεσσαλικής κεραμικής με πυρήνα ιδίως τὰ δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές στο Σέσκλο (Kotsakis 1986, Maniatis 1988) και τις ανασκαφές του Γαλλή σε οικισμούς της περιοχής της Λάρισας (Demoule 1988, Schneider 1991).

Θά συνεχίσουμε για τὰ των νεότερων έρευνών στην Θεσσαλία με τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀσλάνη, ὁ ὁποῖος, με ἀφορμὴ τὸ Διμήνι, συζητᾷ τὸ πρόβλημα τῶν ὀχυρώσεων στὴν νεολιθικὴ περίοδο καὶ ιδιαίτερα στὴν ΝΝ, τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ, μαζί με ἄλλους, νὰ ἀποκαλεῖ χαλκολιθικὴ (Ἀσλάνης 1990 καὶ Aslanis 1990). Ἀκόμη, με τὴν δημοσίευση τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Πευκάκια τοῦ Βόλου (Weisshaar 1989). Καὶ στὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ Weisshaar ἐπαναλαμβάνει τὰ τοῦ χρονολογικοῦ θέματος πὺν προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπεῖσακτα γραπτὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, θέμα στὸ ὁποῖο εἶχα ἤδη ἀναφερθεῖ (Γραμμένος 1984). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλέπε τώρα τὴν παράμβαση σὲ συνέδριο (French-Wardle 1986, 9), πὺν ἔκανε ὁ Renfrew με ἀφορμὴ ἀνακοίνωση τοῦ Hauptmann, δημοσιευμένη τώρα στὴν τελικὴ τῆς μορφῆς (1986). Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ χῶρο εἶδε τὸ φῶς ἡ δημοσίευση ἀκόμη μιᾶς διεπιστημονικῆς ἀνασκαφῆς, τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἀχιλλεῖο, Α ἀπὸ τὴν Καρδίτσα, 5 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὰ Φάρσαλα (Gimbutas 1989). Ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἔκταση 200×260 μ. καὶ ἔχουν ἀνασκαφεῖ περίπου 120 τ.μ. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ ΑΝ καὶ ΜΝ. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ προσφέρει στὴν ἔρευνα μία σειρά ἀπὸ νέα πολῦτιμα δεδομένα, ἀλλὰ φαίνεται ὅμως ὅτι τόσο οἱ εἰδικὲς συμμετοχές, ὅσο καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα δὲν ἔχουν συσχετισθεῖ με τοὺς στόχους πὺν θέτει ἡ σύγχρονη νεολιθικὴ ἔρευνα καὶ ιδιαίτερα ἡ θεσσαλική, ἡ δὲν προτάσσουν καινούριους. Ἡ μόνη ἀποψη, ἡ ὁποία προτείνεται καὶ ἐπαληθεύεται, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀπὸ τὰ δεδομένα εἶναι ἡ αὐτονομία στὴν ἐξέλιξη τῆς θεσσαλικῆς νεολιθικῆς (Gimbutas 1989, 335).

VI. ΝΟΤΙΑ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Τόσο ἡ Νότια Γιουγκοσλαβία, ὅσο καί, κυρίως, ἡ Σερβία γνωρίζουν τελευταῖα μία ἐντατικοποίηση τῶν νεολιθικῶν ἔρευνῶν, ιδιαίτερα ἡ δευτέρα, ὥστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν (τοῦ Selevac (Tringham 1990), τοῦ Divostin (McFerron 1988), τοῦ Ορόνο προκαταρκτικὴ Tringham 1985), τῶν πρακτικῶν πρόσφατου συνεδρίου γιὰ τὸν πολιτισμὸ Vinča (Srejović 1990). Στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ ὑπάρχουν συνθετικὲς παρουσιάσεις γιὰ πολλὰ θέματα (χρονολογικά, εἰδῶλια, λιθοτεχνίες, παλαιοζωολογία κ.λ.), με ἀποτέλεσμα νὰ μεγαλώνουν οἱ συγκριτικὲς δυνατότητες. Ἐχει ἀρχίσει συστηματικὸ διαχρονικὸ πρόγραμμα στὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νέας Ὑόρκης

(Bankoff 1982). Στην περιοχή αυτή εντάσσονται πολλοί οικισμοί ανασκαμμένοι, εκ των οποίων, ο πιο γνωστός, χωρίς τελική δημοσίευση ακόμη, είναι ο οικισμός της Gomolava και βέβαια το Divostin και το Selevac. Σημαντικές εκδόσεις είναι, επίσης, ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της Σερβίας (Srejović 1988). Ο κατάλογος αυτός περιέχει όλες τις ανασκαμμένες νεολιθικές θέσεις της Σερβίας πριν και μετά τον πόλεμο κατά άλφαβητική σειρά, περιγραφή των ερυθμάτων κατά οικισμό και πλήρη βιβλιογραφία κατά οικισμό και συνολική. Επίσης ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της κοιλάδας Jasenica της Κεντρικής Σερβίας (Katunar 1988), καθώς και μία παράθεση των δεδομένων από τις ανασκαφές στον νεολιθικό οικισμό Šljivik στο χωριό Stragare στο Μοράβα (Stanković 1988). Προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για τις νεολιθικές έρευνες στην Νότια Γιουγκοσλαβία εξακολουθούν να εμφανίζονται μόνο στο περιοδικό *Macenoniae Acta Archaeologica*. Ωστόσο ήδη από το 1960 είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Amzabegovo (Barutnica) που δεν μου ήταν γνωστή (Γραμμένος 1984), αλλά ούτε αναφέρεται στην βιβλιογραφία (Korošec 1973). Τελειώνοντας αυτήν την έντελως συνοπτική βιβλιογραφική ανασκόπηση, θα κλείσουμε με ένα συνθετικό βιβλίο για τους «βωμούς» και τα «προσωπόμερφα» καλύμματα του πολιτισμού Vinča (Stanković 1986). Ο πολιτισμός αυτός, πόντως, με την ομοιογένεια που παρουσιάζει και την τεράστια έκταση, αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για την Ευρώπη, ή σημασία του οποίου ύστερα από την εμφάνιση των νέων δημοσιεύσεων και την εξέταση των ζητημάτων με το πνεύμα της αυτονομίας που αναφέραμε, θα διευρύνεται όλο και περισσότερο. Αλλά θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα (σ. 249) με άφορμή τα όσα προσκόμισαν οι ανασκαφές στις δύο αυτές θέσεις, αλλά και στο Ορονο. Προηγουμένως θα αναφερθούμε στις νεότερες έρευνες στην Νότια Γιουγκοσλαβία. Τα δεδομένα, που είχαν προκύψει από τις ανασκαφές στον οικισμό Barutnica, είναι έντελως ανάλογα με εκείνα που προέκυψαν από την Anza, ή οποία, εξάλλου, βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. Στον νεολιθικό οικισμό Pešterica κοντά στο Πρίλεπο, σε ανασκαφές του 1965 και 1976 ανασκάφηκαν επιχώσεις της AN με ερυθμάτα βέβαια ανάλογα χρονικά με της Anza, αλλά σίγουρα ή κεραμική δεν είναι καλής ποιότητας (rustical), δεν έχει γραπτή κεραμική και δεν βρέθηκαν ειδώλια. Τα σπίτια είναι ήμισυ πόγεια με στέγες από κλαδιά. Οι ανασκαφείς θεωρούν τον οικισμό, για τους λόγους αυτούς, μοναδική περίπτωση για την χρονική περίοδο και την περιοχή αυτή της Γιουγκοσλαβίας, Έχει περισσότερες αναλογίες με τον πολιτισμό Starčevo, αλλά της περιοχής του Δούναβη, σχετικά βέβαια με την έλλειψη της γραπτής κεραμικής. Η ευρύτερη περιοχή της Pešterica, που υπήρξε λίμνη, παρουσιάζει μεγάλες γεωαρχαιολογικές αναλογίες με την Κίτρινη Λίμνη της Πτολεμαΐδας (σ. 242 κ.εξ.). Στον οικισμό του Radin Dol,

κοντά στο Πρίλεπο, 7 χλμ. πρὸς Β καὶ πολὺ κοντὰ πρὸς τὸν οἰκισμό Ρε-
šterica (Kitanoski 1987), ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι μικρῆς ἔκτασης καὶ
οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν στὴν MN/NN (ὁμάδα Velušina-Porodin, Anzabe-
gono-Vršnik III ἢ IV). Ἡ διακοσμημένη κεραμικὴ εἶναι πολὺ περιορισμένη.
Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ τάραιε κάπως τὰ νερά εἶναι στὸ Manjari, στὴν περιοχὴ
ΒΑ τῶν Σκοπίων (Sanen 1988). Ἡ διάμετρος τῆς τούμπας εἶναι μεγάλη
(220 μ., ἐπομένως θὰ ἔχει ἔκταση ἕως 80 στρ.) καὶ τὸ ὕψος τῆς 3 στρ. Τὸ
1978 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὑπῆρξε πολὺ περιορισμένη, μὲ σωστικὸ χαρα-
κτῆρα καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ βάθος τῶν ἐπιχώσεων ἦταν 2,8 μ. καὶ ἀνήκουν στὴν
MN καὶ NN (Zelenikovo I καὶ Anzabegovo-Vršnik II-IV). Ἀλλὰ τὸ 1981
ἀνασκάφθηκε τομὴ 200 τ.μ. Ἀποκαλύφθηκε πασσαλόπηκτο οἰκίημα 9×9 μ.
μὲ δύο χώρους καὶ μὲ λατρευτικὴ λειτουργία τόσο λόγῳ κατασκευῆς, ὅσο
καὶ λόγῳ εὐρημάτων ἐσωτερικοῦ χώρου, κυρίως τῶν δύο τραπεζῶν (βομῶν)
καὶ τῆς πληθώρας τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τὰ ὅποια ὁ ἀνασκαφέας ἔρμη-
νεύει ὡς δῶρα πρὸς τὴν θεότητα. Ἡ ἴδια ἔρμηνεῖα δίδεται καὶ γιὰ τὴν με-
γάλῃ ποσότητι ὀστῶν αἰγοπροβάτων ποὺ βρέθηκαν στοὺς χώρους αὐτοῦς.
Τὸ εὐρημα, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ στὴν Βαλκανικὴ, ὅπως ἀνα-
φέρει ὁ ἀνασκαφέας, σαφῶς εἶναι πολὺ σημαντικὸ καί, ἄσφαλῶς, ἡ δημο-
σίευσή του θὰ πρέπει νὰ ἀναμένεται μὲ ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον ἀνήκει στὴν
III φάση τῆς κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἐρευνητὲς τῆς νεολι-
θικῆς τῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας στὸ πρόσφατο συνέδριο γιὰ τὸν πολι-
τισμὸ Vinča παρουσίασαν καὶ δεδομένα ἀπὸ ἀνασκαφὲς σὲ οἰκισμό κοντὰ
στὸ Πρίλεπο, ποὺ ἀποδίδεται σὲ λατρευτικὸ χῶρο μὲ βωμὸ (Kitanoski 1990).
Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναφέρονται καὶ ὅλα τὰ ἀνάλογα δεδομένα ἀπὸ τὸν πολι-
τισμὸ Vinča καὶ τὴν εὐρύτερή του περιοχὴ. Τὸ 1981 ἀνασκάφηκε καὶ ἓνα
σημαντικὸ οἰκίημα στὸν ἀπὸ παλιὰ γνωστὸ καὶ ἀρκετὰ ἐρευνημένο οἰκισμό
τοῦ Zelenikovo (Gerašanin 1988). Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει τὸ
1974/75. Τὸ οἰκίμα ἔχει ἄμεσες ἀναλογίες μὲ τὸ προηγούμενο καὶ οἱ ἀνα-
σκαφεῖς προτείνουν ἴδια ἔρμηνεῖα (βλ. καὶ Kitanoski 1990). Ἀκολούθησε
μιὰ ἄλλῃ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμό Na Breg, κοντὰ στὸ Mlado Nagoričane
(Zdravkovski 1988), στὴν περιοχὴ τοῦ Kumanovo. Οἱ μικρὲς δοκιμαστικὲς
ἀνασκαφὲς ἐδῶ ἀνήκουν στὴν φάση Anzabegovo-Vršnik III. Μικρῆς ἔκτα-
σης ἔρευνες ἔχουν γίνῃ καὶ στὸν οἰκισμό Atici, κοντὰ στὴν Γευγελή (Gev-
gelija), (Zdravkovski 1985/86a) μὲ ἐπιχώσεις τοῦ τέλους τῆς NN (Anzabe-
gono-Vršnik IV), περισυλλογὴ ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς καὶ λιθοτεχνίας στὸ
νησί τῶν Πρεσπῶν Golem Grad (Zdravkovski 1989β) καὶ μικρὲς δοκιμα-
στικὲς τομὲς στὸν οἰκισμό Zlastrana, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας (ἀρχαιο-
τερη νεολιθική, Kutzman 1987-1989).

Τελειώνοντας μὲ τὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας, θὰ παραθέσουμε τὰ συμπερά-
σματα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσαν οἱ ἀνασκαφεῖς στὸ Ορονο (ὄχι τε-

λική δημοσίευση), στο Divostin και στο Selevac. Οί άνασκαφείς του Ορονο (Tringham 1985) έθεσαν, για πρώτη φορά ούσιαστικά για την Βαλκανική, άνθρωπολογικά έρωτήματα στην άρχαιολογική έρευνα. Αυτά συνοψίζονται στα έξής: 1. Στην έρευνα της διαδικασίας με την όποία ό πολιτισμός και ή οικονομία των πρώτων άγροτών μετασχηματίστηκε από τό στάδιο της παραγωγής τροφίμων και έκμετάλλευσης των πηγών στο στάδιο του έπιτυχημένου και παραγωγικού συστήματος. 2. Στην έρευνα της αυξανόμενης στατικότητας των κατοίκων του οικισμού που βέβαια σημαίνει την έρευνα της έντατικοποίησης και διαφοροποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, την διάρκεια της κατοίκησης των οικιών κ.λ. 3. Στόν άρχαιολογικό έντοπισμό της μονάδας που άπαρτίζει μιá οικογένεια και που άποτελεί την βάση για την μακράς διάρκειας σταθερότητα στους νεολιθικούς οικισμούς (Tringham 1985, 427). Πρίν από την δημοσίευση του Divostin και του Selevac, οί σχέσεις της κατοίκησης μακράς διαρκείας σ' έναν οικισμό (sedentism) και της οικονομικής άλλαγής έτσι όπως θά μπορούσε νά έντοπισθεί από την μελέτη του κεραμικού ύλικού και της λιθοτεχνίας, είχαν μελετηθεί από συνεργάτες των άνασκαφών αυτών (Kaiser 1983). 'Αλλά στο σημείο αυτό θά πρέπει νά δούμε, άν οί δύο αυτές δημοσιεύσεις δίνουν κάποιες άπαντήσεις σ' όλα αυτά τά θέματα, αλλά και στο θέμα της ταυτόχρονης κατοίκησης ή μη ταυτόχρονης τόσο μεγάλων οικισμών όπως τό Selevac (100 έκτάρια, δηλ. 1.000 στρ.), δηλαδή τό θέμα της συγκέντρωσης μεγάλων πληθυσμών σέ οικισμούς της ΝΝ του πολιτισμού Vinča κ.λ. "Αν κρίνουμε από τόν οικισμό Divostin, ό όποίος δέν είναι τόσο μεγάλος σέ έκταση (περίπου 50 έκτάρια), οί άνασκαφείς είναι έπιφυλακτικοί για τό άν ή άνασκαφή προσκόμισε στοιχεία, τά όποια θά μπορούσαν νά δικαιολογήσουν με σιγουριά έναν πρωτοουρπανισμό, όπωσδήποτε όμως δέχονται ότι οί κάτοικοι του Divostin δέν ήταν άπλοι άγρότες αλλά, όπως φαίνεται και από τά «μη χρηστικά» αντικείμενα, οί δραστηριότητες τους παρουσιάζουν μιá πολυπλοκότητα, δηλαδή δέν είναι άπλοι παραγωγοί (Mc Ferron 1988, 464, 468). 'Αλλά και οί άνασκαφείς του Selevac, ενός οικισμού με έκταση, μπορεί και διπλάσια από των Βασιλικών (Γραμμένος 1984, 1987), φαίνεται ότι έχουν άνάλογη θέση για τό θέμα της έκτασης - πληθυσμού (Tringham 1990, Introduction), όπωσδήποτε όμως δέχονται ότι ύάρχυν τάσεις για συγκέντρωση πληθυσμιακή. 'Ο Chapman (Tringham 1990, 41) δέχεται ότι «...large sites tend to possess a wider range of functions - in production exchange, and ritual - than neighboring smaller sites». Τά συμπεράσματα που έκθέτουν οί άνασκαφείς (Tringham 1990, 567 κ.έξ.) παρουσιάζουν έξαιρετικό ένδιαφέρον, άφου βασίζονται σέ σύνθετη θεωρητική ύποδομή με άξονα της άρχαιολογικής έρευνας την θεωρία της μέσης κλίμακας. 'Ως μόνο σίγουρο ως πρός τό θέμα που μάς ένδιαφέρει, δηλαδή της έκτασης -

πληθυσμού του οικισμού, ο οποίος σαφώς, κατά τους ανασκαφείς, δεν ήταν ταυτόχρονα κατοικημένος στο σύνολο των έκταριών του (53 έκταρια), είναι ότι, στις νεότερες φάσεις του (III-IV), είχε μεγαλύτερη έκταση από τις αρχαιότερες (I-II) (Tringham 1990, 585).

VII. ALBANIA

Τα της νεότερης έρευνας στην χώρα αυτή αναφέρονται βασικά σε πρόσφατες γενικές παρουσιάσεις (Andrea 1988, Korkuti 1989, 1991, Prendi 1990 και, ωστόσο, για την προς τα νότια της χώρας χαλκολιθική ειδικά, Prendi 1982). Οι προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για τις ανασκαφές της δεκαετίας του '80, αλλά και του '70, περιέχονται στο περιοδικό «Iliria». Οι μετά το 1982 ανασκαφές είναι λίγες σχετικά, μικρές σε έκταση, τόσο σε οικισμούς, όσο και σε υπήλαια. Έχουν αυξηθεί όπωσδήποτε οι γνώσεις μας για την ΑΝ και από πλευράς Άλβανων γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την ένταξη των νέων στοιχείων στους αντίστοιχους βαλκανικούς ορίζοντες. Η γενική εντύπωση, ως προς την ΑΝ, είναι ότι υπάρχει μία ομοιογένεια με Νότια Γιουγκοσλαβία - Σέρβια - Γιανιτσά - Θεσσαλία, ενώ, ως προς την ΝΝ φαίνεται ότι εξακολουθεί να είναι εκτός των ορίων της εξάπλωσης του πολιτισμού Vinča και οι γνωστές αντίστοιχες με Δυτική Μακεδονία - Θεσσαλία φαίνεται ότι ενισχύονται. Ειδικότερες πάντως πληροφορίες σχετιζόμενες με την τρέχουσα προβληματική δεν απαντώνται στις διάφορες δημοσιεύσεις.

VIII. ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (ΝΟΤΙΑ)

Η νεολιθική έρευνα στην χώρα αυτή εξακολουθεί να γνωρίζει μεγάλη δραστηριότητα, στην οποία μάλιστα ήρθε να προστεθεί η γερμανική (Ίνστιτούτο της Προϊστορίας του Saarbrücken), ή γαλλική (Κέντρο Προϊστορικών Έρευνών Παρισιού) και η αυστριακή (Ίνστιτούτο 'Αρχαίας Ιστορίας του Salzburg) συνεργασία. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα θα πρέπει να είναι θεαματικά, ενώ, προς το παρόν, δημοσιεύονται εκτενείς και πολύ κατατοπιστικές προκαταρκτικές εκθέσεις. Από την άλλη μεριά, στο περιοδικό «Studia Prehistorica», που εξακολουθεί να έχει ως στόχο την άμεση ενημέρωση για τις προϊστορικές έρευνες στην χώρα αυτή και από το τεύχος 10 οι συνεργασίες του είναι σε διεθνείς γλώσσες, έχουν δει τη δημοσιότητα αρκετές προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς, ή σημαντικές συνθετικές έργασίες ειδικότερου χαρακτήρα (ειδώλια, παλαιοβοτανολογία κ.λ.). Πληροφορίες βέβαια δημοσιεύονται και σε άλλα αρχαιολογικά περιοδικά της χώρας. Μία πρώτη διαπίστωση είναι ότι ανασκάπτονται, ή έχουν ανασκαφεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, σε σχέση με το παρελθόν, επιχώσεις της ΑΝ.

Οι τελευταίες ανασκαφές, στις οποίες συνεργάζονται Βούλγαροι με ξένα Ἀρχαιολογικά Ἰνστιτούτα, εἶναι οἱ ἑξῆς:

Drama. 100 χλμ. περίπου Α ἀπὸ τὸ Plondin (Φιλιππούπολη), βουλγαρο-γερμανικὴ συνεργασία (Fol 1989, Fol 1988a). Ἀπὸ τὶς προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ γίνεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Βουλγαρία, στὴν ὁποία βέβαια περιλαμβάνεται καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρνας, καὶ τὴν εὐρύτερὴ τῆς περιοχῆς. Μὲ ἀφορμὴ τὴν συνεργασία αὐτὴ μάλιστα ἔγινε ἔκθεση τῶν εὐρημάτων τῆς Βάρνας στὸ Saarbrücken (Prof. Dr. Lichardus) καὶ ἐκδόθηκε σχετικὸς τόμος (Fol 1988β) μὲ σημαντικὲς συνθέσεις γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα τῆς Βουλγαρίας καὶ ἰδιαίτερα βέβαια γιὰ μοναδικὸ ἀκόμη εὐρημα τῆς Βάρνας (βλ. καὶ Lichardus 1982). Ἡ ἐγγὺς πρὸς τὸν οἰκισμό Drama εὐρύτερη περιοχὴ (ἄνω ροῦ τοῦ ποταμοῦ Tunžda, δηλαδὴ σὲ μία ἀκτίνα περίπου 40 χλμ., περιλαμβάνονται 23, μέχρι σήμερα γνωστοί, οἰκισμοὶ τοῦ τύπου τῆς χαμηλῆς τούμπας καὶ μὲ μεγάλες σχετικὰ ἐκτάσεις, ὥς 120 μ. διάμετρο καὶ ὕψος 4-5 μ. Ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Drama εἶναι 160×120 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξάγεται σὲ ἔκταση 3.400 τ.μ. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάσις Karanovo III-VII ἀλλὰ καὶ ἡ MEX. Ὅλα τὰ σπῆτια τοῦ ἀνασκάφθηκαν εἶναι πασαλόπηκτα καὶ ὀρθογώνια.

Karanovo. Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ὀρίζοντες τῆς Βαλκανικῆς, ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸ 1984 μέχρι τὸ 1987 ἀπὸ τοὺς Hiller (Salzburg) καὶ Georgiev καί, ἀπὸ τὸ 1988, χρονιά τοῦ θανάτου τοῦ θεμελιωτῆ τῆς μεταπολεμικῆς νεολιθικῆς ἔρευνας στὴν Βουλγαρία Georgiev, ἀπὸ τὸν Hiller καὶ τὸν Nikolov (Hiller 1984, 1985, 1986, 1987, 1988 καὶ 1990 συγκριτικὴ παρουσίαση τοῦ Karanovo μὲ τοὺς ὀρίζοντες Vinča). Ἔγιναν ἐπίσης συνεχόμενες στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ τομὲς καὶ ἀνασκάφθηκαν ἐπιχώσεις τῶν νεολιθικῶν φάσεων τοῦ Karanovo. Μὲ ἀφορμὴ μάλιστα τὴν αὐстро-βουλγαρικὴν συνεργασία στὸ Karanovo, ἔγινε συνέδριο στὸ Salzburg μὲ ἀνακοινώσεις σχετικὲς μὲ τὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ στὴν νεολιθικὴ τῆς Βαλκανικῆς (Karanovo 1989).

Konacovo. Οἰκισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ Blagoevgrad. Συνεργασία μὲ μεγάλη γαλλικὴ διεπιστημονικὴ ὁμάδα τοῦ Κέντρου Πρωτοϊστορικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιοῦ I. Μέχρι καὶ τὸ 1988 εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περίοδοι σὲ ἐπιχώσεις βασικὰ τῆς ΑΝ. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιχώσεις τῆς ΜΝ καὶ νεότερων ἐποχῶν. Ἐχουν τυπωθεῖ προκαταρκτικὲς ἑκτενεῖς ἀνακοινώσεις (φωτοτυπημένες).

Σημαντικὴ ἀνασκαφὴ, ποὺ καλύπτει μεγάλη ἔκταση καὶ φθάνει μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος (1.500 τ.μ. ἔκταση ἀνασκαφῆς, 4-5 μ. ὕψος ἐπιχώσεων), εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Gălăbnik, 60 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Σόφια, στὶς ὄχθες τοῦ

Στρυμόνα (Pavúk 1984, 1989). 'Αντιπροσωπεύονται φάσεις κυρίως του πολιτισμού Starčevo. 'Από τους ανασκαπτόμενους οικισμούς, στον πρὸς τὴν νότια Βουλγαρία ροῦ του Στρυμόνα, Topolnica, Bălgărčevo και Strumsko, δὲν ὑπάρχουν, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, δημοσιευμένα δεδομένα ἀλλὰ μόνο πληροφορίες (π.χ. Séfériades 1990: αναφέρονται ὁμοιότητες μετὰ τὴν γραπτὴ κεραμικὴ τῆς 'Ανατολικῆς Μακεδονίας: Stojanova 1970).

ΙΧ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΒΑ Μ. ΑΣΙΑ

Συστηματικὴ καὶ σύγχρονη ἐπιφανειακὴ καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή Α ἀπὸ τὴν Θράκη καὶ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία γενικότερα ἔχει ἀρχίσει ἔδω καὶ 15 περίπου χρόνια ὁ Özdöğän μετὰ τοὺς συνεργάτες του. 'Απὸ τὶς πρῶτες διαχρονικὲς ἐπιφανειακὲς ἔρευνες πού ἄρχισαν τὸ 1979, ὁλοκληρώθηκαν τὸ 1982 καὶ εἶχαν ἐκσυγχρονισμένες προδιαγραφές, προέκυψαν τὰ ἐξῆς στοιχεῖα (Özdöğän 1979, 1989): 'Απὸ τὶς 828 θέσεις οἱ 169 εἶναι προϊστορικὲς. 'Η σημαντικότερη γνωστὴ καὶ ἀνασκαμμένη θέση τῆς ΑΝ εἶναι τὸ Fikirtepe σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴν εὐρύτερη περιοχή του οἰκισμού αὐτοῦ σημειώνονται ἄλλες 4 θέσεις πρὸς τὰ ΝΑ του, ἐνῶ ἄλλες 5 σημειώνονται Α καὶ ΝΑ ἀπὸ τὴν λίμνη İznik, ΝΑ ἀπὸ τὴν θάλασσα του Μαρμαῤῥα. Τὰ στοιχεῖα Fikirtepe πού ἔχουν σίγουρα μεγαλύτερη διάδοση, παρουσιάζουν ἐμφανεῖς ἀναλογίες μετὰ Karanovo Ι-Σέσκλο καὶ δὲν ἐμφανίζονται στὴν Θράκη, γεγονός πού, κατὰ τὸν Özdöğän σημαίνει ὅτι ἡ ὅποια ἐπικοινωνία γινόταν μετὰ τὰ νησιά του Αἰγαίου. Δέχεται ὅτι τὰ παράλια τῆς Θράκης σίγουρα ἦταν ἀκατοίκητα κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. 'Εκτὸς ἀπὸ τὸ Fikirtepe, θέση ἀνασκαμμένη καὶ δημοσιευμένη ἀπὸ τοὺς Bittel-Cambel, ἄλλη γνωστὴ, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, εἶναι τὸ Pendik (Özdöğän 1983, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ Fikirtepe). 'Ο οἰκισμὸς αὐτὸς ἔχει ἔκταση 45 στρ. καὶ ὕψος ἐπιχώσεων 2 περίπου μ. Βρίσκεται στὴν σιδηροδρομικὴ γραμμὴ 30 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν θάλασσα του Μαρμαῤῥα. Κατὰ τὴν χαλκολιθικὴ περίοδο πυκνὰ κατοικημένο θὰ πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς, Α ἀπὸ τὴν Θράκη, καὶ ἀκατοίκητη μᾶλλον στὰ παράλια τῆς θάλασσας του Μαρμαῤῥα καὶ τῆς Μαύρης, τουλάχιστο στὶς ἀρχές τῆς περιόδου. Οἱ κεραμικὲς παραδόσεις εἶναι βόρειες. 'Η γραπτὴ κεραμικὴ εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Σὲ τρεῖς παραθαλάσσιες θέσεις, 30-40 χλμ. Δ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὥστόσο, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες τὸ σπήλαιο Yarimbürgaz (Özdöğän 1985, 1986) παρουσιάζουν συνδυασμένα στοιχεῖα τῆς 'Ανατολίας καὶ τῆς Βαλκανικῆς. Τὸ σπήλαιο αὐτὸ βρίσκεται 20 χλμ. ΒΔ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. 'Εχει ἐπιχώσεις Karanovo ΙΙΙ, ἀλλὰ σίγουρα καὶ νεότερες, ἐπιχώσεις τῆς ΝΝ, ἀλλὰ καὶ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Θὰ

πρέπει να αντιπροσωπεύεται όμως και η ΑΝ. Ἡ κεραμική, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ γραπτή, παρουσιάζει ποικιλία ἐπιρροῶν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή, σὲ ὅλη τὴν Μ. Ἀσία, τόσο ἡ ἐπιφανειακὴ, ὅσο καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ περιοδικά, παρουσιάζει μία ἄνθηση.

Ἡδὴ ἀπὸ τὶς σελίδες ποὺ προηγήθηκαν, ἔχουν ἐκτεθεῖ ἐπιμέρους συσχετισμοὶ καὶ συμπεράσματα ἢ ἀπόψεις· θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ἢ νὰ ἐκθέσουμε καὶ ὅσα συμπεράσματα προκύπτουν χωρὶς νὰ ἔχουν ἀναφερθεῖ.

Χ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

1. Παρὰ τὶς διαφορετικὲς πολιτιστικὲς παραδόσεις, οἱ ἐξῆς ἄξονες παρουσιάζουν ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὴν κεραμικὴ καὶ λοιπὰ εὐρήματα: Θεσσαλία - Δυτικὴ Μακεδονία - Νότια Ἀλβανία. Κεντρικὴ Μακεδονία - Νότια Γιουγκοσλαβία. Ἀνατολικὴ Μακεδονία - Νότια Βουλγαρία. Θράκη-Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία-Ἀνατολικὴ Βουλγαρία. Οἱ ἄξονες αὗτοὶ σίγουρα συνιστοῦν πολιτιστικούς κύκλους, μὲ τὴν ὁποία ἐρμηνευτικὴ βαρὺτητα ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δώσει σ' αὐτὸν τὸν ὄρο, ὅχι βέβαια ἐθνογενετικῇ, ἀφοῦ ἡ παλιὰ αὐτὴ ἐρμηνευτικὴ πρόταση ἔχει περάσει τώρα σὲ ἄλλα ἐρμηνευτικὰ σχήματα μὲ ποικιλία θεωρητικῶν προτάσεων, θετικιστικῶν, δομικῶν κ.λ.

2. Ἡ χρονολογικὴ ἐξίσωση τῆς ἀρχῆς τῆς ΝΝ μὲ τὴν φάση Vinča Α ἔχει πλέον παγιωποιοθεῖ.

3. Ὁ ὄρος χαλκολιθικὴ θὰ μπορούσε νὰ καθιερωθεῖ, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ὀρχές τῆς ΝΝ τὸ ἄργότερο καὶ βέβαια μόνο λόγω τῆς βαρύτητας ποὺ ἀποκτᾷ, ὕστερα ἀπὸ τὴν σταδιακὴ ἀποδοχὴ τῶν νεότερων συσχετισμῶν ποὺ προκύπτουν μεταξὺ Ἀνατολίας καὶ Βαλκανικῆς· καὶ ἐν γνώσει τῆς μονομερείας του, ἀφοῦ ἀναφέρεται μόνο στὴν μεταλλουργία καὶ ὅχι στίς ἄλλες αὐτονομίες μεταξὺ Ἀνατολίας καὶ Βαλκανικῆς.

4. Δὲν ὑπάρχουν δεδομένα, τὰ ὁποῖα θὰ μᾶς ὡδήγοῦσαν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑπαρξῆς ὀχυρώσεων κατὰ τὴν ΝΝ, πολὺ περισσότερο στὸν συσχετισμὸ τους μὲ τὴν ἔννοια τῆς χαλκολιθικῆς καὶ μάλιστα μιᾶς χαλκολιθικῆς τοῦ τέλους τῆς ΝΝ (πρόσφατα ἀντίθετα Aslanis 1989, 1990, 1991). Ὅ,τι ἐκλαμβάνεται, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὡς ὀχύρωση, τουλάχιστον στὸν χῶρο ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθεῖ ὡς κοινοτικὸ ἔργο ποὺ ἔχει σχέση μὲ διαμόρφωση καί, εἰδικότερα, μὲ ἰσοπέδωση γιὰ τὴν δημιουργία ζωτικοῦ χώρου, ἐνῶ ἡ πασσαλόπηξη, στὰ ὅρια τῶν οἰκισμῶν, ἂν ποτὲ ἀποδειχθεῖ ἀνασκαφικά, καὶ στὸν Βορειοελλαδικὸ χῶρο, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὀριοθέτηση, ἢ ὡς φράχτης γιὰ τὰ ζῶα, ἢ ὡς πρᾶξη μὲ συμβολικὸ καθαρὰ χαρακτῆρα.

5. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ κενοῦ γιὰ τὶς ἀπὸ τὴν ΜΝΙΙ φάσεις, μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν περιοχὴ τῶν Γιανιτσῶν. Ἡ μὴ ἀνύρεση, οὐσιαστικά, ΑΝ στὴν Κεντρικὴ-Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, δὲν θὰ πρέπει πιά νὰ θεωρεῖται, πιστεύω, τυχαῖο γεγονὸς καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πειστικὴ ἐρμηνεία.

6. Οἱ οἰκισμοὶ συγκροτοῦνται σὲ ὁμάδες μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτὸ τῆς Κίτρινης Λίμνης. Οἱ ὁμάδες αὐτὲς σίγουρα θὰ πρέπει νὰ εἶχαν μία πολιτικὴ ὀργάνωση μὲ τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς λέξης, ὅπωςδὴποτε ὅμως διατηροῦσαν σχέσεις ἀμοιβαιότητος καὶ ὄχι ἱεραρχικές.

7. Σίγουρη καὶ δεκτὴ ἀπὸ ὅλους εἶναι ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ΝΝ καὶ κυρίως κατὰ τὶς προχωρημένες τῆς φάσεις καὶ οἱ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις σὲ μεγαλύτερους σὲ ἔκταση οἰκισμοὺς. Ἄν μάλιστα τὸ γεγονός αὐτὸ συνδυασθεῖ μὲ τὴν ταυτόχρονη, μᾶλλον, ὅπως πιστεύω, κατοίκηση σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση οἰκισμῶν τῆς τάξεως τῶν 100 στρ. καὶ ἄνω, ἢ μεγάλων νησίδων, ὅπως αὐτῶν στὸ Selevac, τότε ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις πρωτοσυρμπανιστικοῦ χαρακτήρα, χωρὶς ὅμως νὰ σχηματίζεται ἱεραρχικὴ διάταξη μέσα στὶς ὁμάδες τῶν οἰκισμῶν. Οἱ νεολιθικοὶ οἰκισμοὶ μὲ μεγάλο ὕψος ἐπιχώσεων (τοῦμπες) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐπίπεδους δὲν φαίνεται νὰ ἐμφανίζουν διαφορετικὴ ἐνδοκοινοτικὴ ὀργάνωση ἀπὸ τοὺς μὲ μεγάλη ἔκταση ἐπίπεδους. Ἀπλῶς ἡ διαφορὰ ὀφείλεται σὲ ἐπιλογὲς ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐδάφους, δηλαδὴ τὴν διαμόρφωση καὶ τὶς κάθε εἴδους δυνατότητές του. Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἀναφέρθηκαν γιὰ τὶς σταδιακὲς μεταβολὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΝΝ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς (σ. 245 κ.ἐξ.), θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ τὸ θέμα τῶν ἐσωτερικῶν μετασχηματισμῶν στὶς ὁμάδες τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσες πληροφορίες θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν γιὰ ἐνδοκοινοτικὸς μετασχηματισμοὺς.

8. Δὲν ἔχει προστεθεῖ τίποτε νεότερο γιὰ τὸ θέμα τῆς γραφῆς καὶ τῆς μεταλλουργίας. Ἐνδεχομένως ἡ χρῆση τοῦ μετάλλου νὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν χρῆση τῶν πρώτων ὑλῶν, ὅπως π.χ. τοῦ πυριτολίθου. Χρησιμοποιεῖται δηλαδὴ χαλκὸς καὶ χρυσὸς στὴν Δήμητρα καὶ τοὺς Σιταγρούς, καὶ χαλκὸς στὸ Μάνδαλο, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἡ κοντινὴ πηγὴ, ἅς ποῦμε τοῦ Παγγαίου, ἢ ἄλλες, ὅπως οἱ οἰκισμοὶ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς Θέρμης χρησιμοποιοῦν τὴν κοντινὴ πηγὴ πυριτολίθου τοῦ λατομείου τῶν Βασιλικῶν. Ἡ ἄποψη φαίνεται ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι σωστὴ (βλ. καὶ McGreen-Liritzis 1983, 1988).

9. Οἱ ἀνταλλαγὲς ἦταν ἀνταλλαγὲς περισευμάτων. Τὸ θέμα τῶν ἀνταλλαγῶν πρέπει νὰ ἐξετάζεται στὰ ὅρια τῆς μικροκλίμακας τῶν ὁμάδων τῶν οἰκισμῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ὑλικῶν ποὺ παρουσιάζουν μία κινητικότητα μεγάλων ἀποστάσεων, ὅπως τοῦ spondylus καὶ τοῦ πυριτολίθου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΕΜΘ: Τò ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη, Ἔκδοση τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας-Θράκης καὶ τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, Θεσσαλονίκη 1987 κ.ἔξ.
- Andel-Runnels 1988: T. H. v a n A n d e l - C. N. R u n n e l s, An essay on the «emergence» of civilization in the Aegean world, «Antiquity» 62 (1988) 234-247.
- Ἀνδρέου-Κωτσάκης 1987, Σ. Ἀνδρέου - Κ. Κωτσάκης, Διαστάσεις τοῦ χώρου τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἀποτύπωση τῆς ἐνδοκοινοτικῆς καὶ διακοινοτικῆς χωροοργάνωσης, «Ἀμνητός, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθ. Μανὼλ Ἀνδρόνικο», Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1987, τόμ. 1, 57-88.
- Ἀσλάνης 1989: Ἰ. Ἀσλάνης, Οἱ ὀχυρώσεις στοὺς οἰκισμοὺς τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου κατὰ τὴν χαλκολιθικὴ περίοδο καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Διμηνίου, «Μελέτηματα τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α.» 10 (1990) 19-53.
- Aslanis 1989: I. A s l a n i s, Die Stellung Zentralmakedoniens in Rahmen der Kommunikationswege des Balkan mit dem Süden-Ihre Auswirkung auf seine kulturelle Entwicklung im Neolithikum, Neolithics of Southeastern Europe and it's Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (Budapest 1989) 9-12.
- Aslanis 1990: I. A s l a n i s, Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zum Beginn der frühen Bronzezeit, Srejić 1990, 183-188.
- Aslanis 1991: I. A s l a n i s, Das Chalkolithikum in Nordgriechenland-sein Beginn, «Studia Prehistorica» 12 (ὕπο ἔκδ.).
- Bankoff 1982: H. A. B a n k o f f - F. A. W i n t e r, The Morava Project in Yugoslavia: Preliminary Report, 1977-1980, «Journal of Field Archaeology» 9 (1982) 149-164.
- Bankoff-Winter 1990: H. A. B a n k o f f - F. A. W i n t e r, The Late Aeneolithic in Southeastern Europe, «American Journal of Archaeology» 94 (1990) 175-191.
- Best-Vries 1982: J. G. P. B e s t - N. M. W. d e V r i e s (eds.), Interaction and Acculturation in the Mediterranean, II, B. R. Grüner, Amsterdam 1982.
- Παῦλος Χρυσοστόμου 1990: Παῦλος Χρυσοστόμου, Ἡ τοπογραφία τῆς βόρειας Βοττιαίας, «Μνήμη Λαζαρίδη, Πόλις καὶ Χώρα στὴν ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη», Καβάλα 9-11 Μαΐου 1966. Ἑλληνογαλλικὸς Ἔρκενες 1, ΤΑΠ-ΥΠΠΟ-École Française d'Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, 205-238.
- Πανίκος Χρυσοστόμου 1990: Πανίκος Χρυσοστόμου, Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῶν Γιαννιτσῶν Β, ΑΕΜΘ 4 (1990) (ὕπο ἔκδοση).
- Χονδρογιάννη 1989: Ἀ. Χονδρογιάννη, Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὴν παραποτάμια-παράλιμνια περιοχὴ Ἀλιάκμονα, ΑΕΜΘ 3 (1990) (ὕπο ἔκδ.).
- Demoule 1985: J. P. D e m o u l e, La transition du Neolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l'Égee: Les donnees de Dikili Tash, Maniatis 1989, 687-696.
- Demoule 1988: J. P. D e m o u l e K. G a l l i s, L. M a n o l a k a k i s, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories ceramiques, B.C.H. 112 (1988) 1-58.
- Εὐστρατίου 1989 καὶ 1990: Ν. Εὐστρατίου, Ἀνασκαφὴ Μάκρης. Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1989, ΑΕΜΘ. 3 (ὕπο ἔκδ.). Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1990, ΑΕΜΘ 4 (ὕπο ἔκδ.).
- Εὐστρατίου 1991: Ν. Εὐστρατίου, Ὁ πολιτισμὸς τῆς Παραδημῆς-Προβλήματα ὀρι-

- σμού, Τιμητικός Τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη, «Θρακική Έπετηρίδα» 7 (1987-1990) (Κομοτηνή), 65-80).
- Evans-Rasson 1984: R. K. Evans - J. A. Rasson, Ex Balkanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalkolithic Research in Southeast Europe, «American Antiquity» 49 (1984) 713-741.
- Mc Ferron 1988: A. Mc Ferron - D. Srejo vic, Divostin and the Neolithic of Central Serbia, Ethnology Monographs, Number Ten, Dept. of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988.
- Fol 1988a: A. Fol - J. Lichardus (eds.), Macht, Herrschaft und Gold, Verlag GmbH, Dillingen/Saar, Moderne Galerie des Museums, Saarbrücken 1988.
- Fol 1988b: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus, Die bulgarisch - deutschen Ausgrabungen in Drama, στὸ Fol 1988a, 151-180.
- Fol 1989: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus - F. Bertemes, I. Krastev Iliev, Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988), «Bericht d. Römisch - Germanischen Kommission» 70 (1989) 5-127.
- French 1967: D. H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967).
- French-Wardle 1986: E. B. French - K. A. Wardle (eds.), Problems in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986, Published by Bristol Classical Press, General Editor John H. Betts.
- Φωτιάδης 1987: Μ. Φωτιάδης, Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα, ΑΕΜΘ 1 (1987) 51-61.
- Φωτιάδης 1988: Μ. Φωτιάδης, Προϊστορική έρευνα στὴν Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μία σύντομη έκθεση, ΑΕΜΘ 2 (1988) 41-51.
- Fotiadis 1990: M. Fotiadis, A.J.A. 94 (1990) 681-682.
- Γαλλής 1989: Κ. Ι. Γαλλής, «Ατλας προϊστορικών οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδας, «Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο» 16 (1989) 6-32, 17, 1990, 31-48, 18, 1991, 47-96.
- Gallis 1987: K. J. Gallis, Die Stratigraphische Einordnung der Larisa Kultur: eine Richtigstellung, «Praehistorische Zeitschrift» 62 (1987) 147-163.
- Garašanin 1988: M. Garašanin - M. Bilbija, Das Havs I von Zelenikovo, MAA 9 (1988) 31-41 (σερβ. με γερμ. περίληψη).
- Gimbutas 1989: M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabuku (eds.), Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.), Monumenta Archaeologica 14, Institute of Archaeology, University of Kalifornia, Los Angeles 1989.
- Γραμμένος 1984: Δ. Β. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στὴν Κεντρική και Ἀνατολική Μακεδονία, δ.δ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1984=1991² (έκδοση Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα).
- Γραμμένος 1988: Βιβλιοκρισία τοῦ Renfrew 1986 στὸ «Μακεδονικά» ΚΣΤ' (1988) 388-398.
- Γραμμένος 1989: Δ. Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς νεότερες νεολιθικές έρευνες στὴ Μακεδονία, «V. Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1989 (ὅπὸ έκδοση).
- Γραμμένος 1991a: Δ. Β. Γραμμένος - Μ. Παπῆ - Ν. Οὔρεμ - Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου, Εὐτ. Γιαννουλή, Μ. Τσιγαρίδα, Ἀνα-

- σκαφή Νεολιθικού οικισμού Θέρμης. 'Ανασκαφική περίοδος 1987, «Μακεδονικά» ΚΖ' (1989) 223-288.
- Γραμμένος 1991β: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς - Μ. Πα π π ά - Ν. Ο ύ ρ ε μ - Κ ώ τ σ ο υ - Ε ύ τ. Για ν ν ο ύ λ η - Τ. Β α λ α μ ώ τ η, Ε. Μ α ρ κ ή, Γ. Σ υ ρ ί δ η ς, 'Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τὸν προϊστορικό οικισμό Θέρμης Α. 'Ανασκαφική περίοδος 1989 (ὕπὸ δημοσίευσή στὰ «Μακεδονικά» ΚΗ').
- Γραμμένος 1991γ: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς, 'Η ἔννοια τῆς πολιτιστικῆς ομάδας στὴ νεολιθική ἐποχὴ τῆς νότιας Βαλκανικῆς (ΜΝΙΙΙ καὶ ΝΝ), «Τιμητικός τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη, Θρακική 'Επετηρίδα» 7 (1987-1990), (Κομοτηνὴ), 49-55.
- Γραμμένος 1991δ: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς, Τὸ θέμα τῶν ἀνταλλαγῶν στὴν Μακεδονία καὶ στὴν ἐνδύτερή της περιοχὴ κατὰ τὴν νεολιθικὴ ἐποχὴ (ΜΝΙΙΙ καὶ ΝΝ), «Συνέδριο Καναδικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς», Ἀθῆνα 1991 (ὕπὸ ἐκδόση).
- Mc Green-Liritzis 1983: V. Mc Green - Liritzis, The Relationship between Metalwork, Copper Sources and the Evidence for Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 2 (1983) 147-179.
- Mc Green-Liritzis 1988: V. Mc Green - Liritzis - W. H. Gale, Chemical and Lead Isotope Analyses of Greek Late Neolithic and Early Bronze Age Metals, «Archaeometry» 30 (1988) 199-225.
- Halstead 1984: P. Halstead, Strategies for Survival: an Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece, Cambridge 1984 (PhD, Dept. of Archaeology).
- Halstead 1989: P. Halstead, The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece, P. Halstead and J. O'Shea (eds.), Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty, University Press, Cambridge 1989.
- Hauptmann 1986: H. Hauptmann, Probleme des Chalkolithikums in Griechenland, A. Beri Balogh Adam Museum Evkonyve XIII, Szekszard 1986, 19-30.
- Hiller 1984-1988: S. Hiller - G. Georgiev, Tell Karanovo 1984-1988 (5 Hefte), Isnt. für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg, Salzburg.
- Hiller 1990: S. Hiller, Neue Ausgrabungen in Karanovo, Srejić 1990, 197-206.
- Hellström 1987: P. Hellström 1987 (ed.), Paradeisos, A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace, Medelhavsmuseet, Memoir 7, Medelhavsmuseet, Stockholm 1987.
- Kaiser 1985: T. Kaiser - B. Voytek, Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic, «Journal of Anthropological Archaeology» 2 (1983) 323-353.
- Καλλιντζή-Εὑστρατίου 1988: Ν. Καλλιντζή - Ν. Εὑστρατίου, Ἀνασκαφὴ στὴ Μάκρη Ἐβρου, ΑΕΜΘ 2 (1988) 499-505.
- Καραμήτρου 1986: Γ. Καραμήτρου - Μεντεσιδή, Προϊστορικοὶ οἰκισμοὶ Κίτρινης Αἰμῆς (Σαργκιόλ) Κοζάνης, «Ἀμνητός, Τιμητικός Τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο», ἐκδ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, 391-416.
- Karanovo 1989: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum, International Kolloquium in Salzburg, 20-22 Okt. 1988, Inst. für Klassische Archäologie der Universität Salzburg (Hrg.), Salzburg 1989.
- Katunar 1988: R. Katunar, Neolithic Settlement in the Jasenica Valley (Central Serbia), The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Kitanoski 1980: B. Kitanoski - D. Simoska - J. Todorovic, The Settlement

- of Pešterica and three Problem of the Early Neolithic in Pelagonia, MAA 6 (1980) 9-20 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Kitanoski 1987: B. Kitanoski - D. Simoska - J. Todorovic, Radin Dol-Neolithic Settlement near Prilep, MAA 7-8 (1987) 7-29 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Kitanoski 1990: B. Kitanoski - D. Simoska - B. Jovanovic, Der Kulturplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep, Srejevic 1990, 107-112.
- Κοκκινίδου 1990: Δ. Κοκκινίδου, 'Η προϊστορία στο χώρο του Νομού Πέλλας, έκδοση της συγγραφείας, Έδεσσα 1990.
- Kokkinidou-Trantalidou 1991: D. Kokkinidou - K. Trantalidou, Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, B.S.A. 86 (1991) 93-106.
- Korosec 1973: J. Korosec, Le site préhistorique Barutnica dans le village Amzibegovo à Macedonien, Rapport et fouilles de l'année 1960, Société Archéologique Macedonien, Prilep 1973 (σερβ. με γαλ. περ.).
- Korkuti 1988: M. Korkuti, Illyrien in der Vorgeschichte στο Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren, Philipp von Zabern, Mainz 1988, 7-31.
- Korkuti 1989: M. Korkuti, Grundlegende Fragen zur Vorgeschichte in Albanien, «Illyria» XIX (1989) 15-29.
- Korkuti 1991: M. Korkuti, Aspects de la culture néolithique en Albanie, Lichardus (ed.), Die Kupferzeit als historische Epoche; Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6, -13-11-1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertums-kunde 55, Bonn 1991.
- Κούγκουλος 1990: Θ. Κούγκουλος, Νεολιθικές εγκαταστάσεις Καστρίτσας Ίωνανινών, ανάπτυπο «Ηπειρωτικής Έστίας», Θεσσαλονίκη 1990.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1986, 1987: Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Προϊστορικός οικισμός στο «Ντικιλί Τάς» (Φίλιπποι), ΠΑΕ 1986, 141-145, 1987, 172-176.
- Koukouli - Chrysanthaki - R. Treuil 1987: H. Koukouli - Chrysanthaki - R. Treuil Dikili Tash, BCH 111 (1987) 616-619.
- Κυριακίδου 1991: Μ. Κυριακίδου, 'Η λιθοτεχνία των φάσεων III και IV (δύοτερες φάσεις της νεώτερης νεολιθικής) του οικισμού των Βασιλικών, Ν. Θεσσαλονίκης, Μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας 'Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1991.
- Kotsakis 1986: K. Kotsakis, Aspects of Technology and Distribution of MN Pottery of Sesklo, R. E. Jones-H.W. Catling (eds.), Science in Archaeology, Proceedings of a Meeting hold at the British School at Athens, January 1985, British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 2, Honey Preess, Banbury 1986, 1-2.
- Κωτσάκης 1987: Κ. Κωτσάκης, 'Αποκατάσταση κατόψεων πασσαλοπήκτων οικημάτων με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή στην ανασκαφή Μανδάλ, Δ. Μακεδονίας, «Είλαπίνη, τόμ. Α', Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα», Βικελαία Βιβλιοθήκη, 'Ηράκλειο 1987, 117-124.
- Kotsakis 1989: K. Kotsakis, A. Papantimiou - Papantimiou, A. Pilali - Papasteriou, T. Savopoulou, Y. Maniatis, B. Kromer, Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia, Maniatis 1989, 679-685.
- Κωτσάκης 1990: Κ. Κωτσάκης, Τό πρόγραμμα έντατικής επιφανειακής Έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος, 1987, «Έγνατία» 2 (1990) 175-185 (περ. έκδ. Α.Π.Θ., Τομέας 'Αρχαιολογίας).
- Kutzman 1987-1989: P. Kutzman, Zlastrana-Agglomeration Neolithique dans la Region di Ohrid, MAA 11 (1987-1989), 35-49 (σερβ. με γαλ. περ.).
- Lichardus 1982: J. Lichardus, Handwerker und Handwerkerstand in der frühen Kup-

- ferzeit, am Beispiel des Karanovo VI-Gumelnita-Kulturverbandes, Best-vries (eds.) 1982, 197-221.
- Lichardus 1985: J. Lichardus-M. Lichardus-Iten-G. Bailloud-J. Cauvin, La Protohistoire de l'Europe, Nouvelle Clio 1, Presses Universitaires de France, Paris 1985.
- Maniatis 1988: Y. Maniatis, V. Perdikatsis, K. Kotsakis, Assessment of in-Site Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, «Archaeometry» 30 (1988) 264-274.
- Maniatis-Kromer 1990: Y. Maniatis - B. Kromer, Radiocarbon Dating of the Neolithic-Early Bronze Age Site of Mandalo, W. Macedonia, «Radiocarbon» 32 (1990) 149-153.
- Maniatis 1989: Y. Maniatis (ed.), Archaeometry, Proceedings of the 25th Inter. Symposium, Demokritos, Athens 1986, Elsevier Science Publishers, Amsterdam 1989.
- Marangou 1989: Chr. Marangou, Recherches sur les figurines et les objets en miniature du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce, Thèse de doctorat, Univ. de Paris I 1989 (in press).
- Μάτσας 1987: Δ. Μάτσας, Σαμοθράκη 1987: 'Αρχαιολογικές και έθνοαρχαιολογικές έργασίες, ΑΕΜΘ 1 (1987) 499-502.
- Moskalewska 1985-86: A. Lasota Moskalewska - V. Sanev, Preliminary Analysis of Bone Remnants of Animals from the Neolithic Archaeological Site Tumba Madzari near Skopje (Yugoslavia), MAA 10 (1985-1986) 55-78.
- Özdoğan 1979: M. Özdoğan, A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey, National Geographic Society Research Reports, 1979 Projects, 517-541.
- Özdoğan 1983: M. Özdoğan, Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region, Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für K. Bittel, R. M. Böhner und H. Hauptmann (eds), Philipp von Zabern, 1983, 401-411.
- Özdoğan 1985: M. Özdoğan, The Chalkolithic Pottery of Yarimburgaz Cave, Studi di palethnologia in onore di Salvatore M. Puglisi, Università di Roma «La Sapienza», 1985.
- Özdoğan 1986: M. Özdoğan - A. Konulu, Yarimburgaz Cave, 1986 Excavations-Preliminary Results and Some Consideration, «Arkeoloji Ve Sanat» 32/33 (1986) 4-17 (τουρκ. με άγγλ. περ.).
- Özdoğan 1989: M. Özdoğan, Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations, Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 201-215.
- Παπανθίμου 1987: Κ. Παπαευσθυμίου-Παπανθίμου. Τρία νεολιθικά είδωλα από το Μάνδαλο της Μακεδονίας. «Είλαπίνη», Τόμος Τιμητικός για τόν Καθηγητή Ν. Πλάτωνα, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ήράκλειο 1987, τόμ. Α', 171-177.
- Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990: Α. Παπαευσθυμίου-Παπανθίμου-Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Ή ανασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο (1987-1990), «Έγνατία» 2 (1990) 411-421 (έκδ. του Α.Π.Θ., Τμήμα Ίστορίας και Αρχαιολογίας).
- Pavúk 1984: J. Pavúk - M. Čochaziev, Neolithische Telsiedlung bei Gäläbnik

- in Westbulgarien (Grabung Bericht der Jahre 1980-1982), «Slovenská Archeologia» XXXII-1 (1984) 194-228.
- Pavúk 1989: J. Pavúk - A. Bakamska. Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 223-231.
- Péristeri-Treuil 1988: K. Péristeri - R. Treuil, Dikili Tash, BGH 112 (1988) 727-731.
- Φίλιππάκη-Φάκλαρης 1991: Γ. Κουρτέση-Φίλιππάκη, Π. Φάκλαρης, Οικισμὸς προϊστορικῶν χρόνων στὴ Λεπτὴ Ὀρεστιάδος, «Τιμητικός Τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη», Θρακικὴ Ἐπετηρίδα 7 (1987-1990, Κομοτηνὴ), 145-155.
- Prendi 1982: F. Prendi, La culture néolithique Maliq II en Albanie du Sud-Est, Best-Vries 1982, 33-73.
- Prendi 1990: F. Prendi, La Néolithique ancien en Albanie, «Germania» 68 (1990) 399-426.
- Renfrew 1972: C. Renfrew, The Emergence of Civilisation, Methuen, 1972.
- Renfrew 1986: C. Renfrew - M. Gimbutas - E. S. Elster, Excavations at Sita-groi, Monumenta Archaeologica 13, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1986.
- Ροντήρη 1985: Β. Ροντήρη, Ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ νεολιθικῶν θέσεων τῆς Θεσσαλίας: Κατανομὴ στὸ χῶρο, «Ἀνθρωπολογικά» 8 (1985) 53-74.
- Runnels-Hausen 1986: C. N. Runnels - J. Hausen, The Olive in the Prehistoric Aegean: the Evidence for Domestication in the Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 5 (1983) 299-308.
- Ρωμιοπούλου 1989: Κ. Ρωμιοπούλου, Κλειστά ταφικά σύνολα ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, «Φίλια Ἐπὶ εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν, τόμος Γ', Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία», Ἀθήνα 1989, 194-218.
- Σαμαρτζίδου 1987: Σ. Σαμαρτζίδου, Νέα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη, ΑΕΜΘ 1 (1987) 327-335.
- Saney 1988: V. Saney Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region. Preliminary Report of the Excavation in 1981, MAA 9 (1988) 9-30 (σερβ. μὲ ἀγγλ. περίληψη).
- Σαββοπούλου 1985: Θ. Σαββοπούλου, ΑΔ 40 (1985) 239 (Χρον.).
- Schneider 1991: G. Schneider, H. Knoll, K. Gallis, J.-P. Demoule, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: recherches paléologiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, B.C.H. 115 (1991) 1-64.
- Séfériades 1990: M. Séfériades, Vinča et l'archéologie Grecque, Srejiović 1990, 175-181.
- Séfériades 1990 a: M. Séfériades, Les Fouilles de Dikili Tash: Quelques parallélismes culturels entre la Macédoine orientale grecque et les Régions du Moyen Danube au Néolithique, «Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte» 52 (1983) 69-76.
- Srejiović 1988: D. Srejiović (ed.), The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1986, The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Srejiović 1990: D. Srejiović - N. Tasić (eds.), Vinča and its World, Intern. Symposium, The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C., Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1990.
- Stanković 1986: S. Stanković, The Altars and psoropomorphic Lids from Vinča, The

- University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1986 (σερβ. με περ. στὰ ἀγγλικά).
- Stanković 1988: S. Stanković, Neolithic Settlement at Stragare, Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1988.
- Stojanova 1970: D. Stojanova-B. Serefimova, Sites préhistoriques près de Blagoevgrad, «Archaeologia» 2 (1970) 69-81 (βουλγ. με περιλ. στὰ γαλλικά).
- Σουέρεφ 1986: Κώστας Σουέρεφ, ΑΔ 41 (1986) 141-142 (Χρον.).
- Σουέρεφ 1990: Κώστας Σουέρεφ, Ἀνασκαφή στο λόφο τῆς Κοινότητας Σεβαστής, Οἱ Ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία, Καλοκαίρι 1986, ἔκδ. ΝΕΛΕ Πιερίας 1990.
- Τρανταλίδου 1985: Κατερίνα Τρανταλίδου, Ἀρχαιολογική Τοπογραφία τοῦ Νομοῦ Φλώρινας (Συνοπτική Ἑπισκόπηση), ἔκδ. ΝΕΛΕ Φλώρινας, Φλώρινα 1985.
- Treuil 1989: R. Treuil - P. Darcque - J. - C. Poursat - G. Touchais, Les civilisations Egéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze, Klio, Presses Universitaires de France, Paris 1989.
- Tringham 1985: R. Tringham - B. Brukner, B. Voytek, The Opolo Project: A study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic, «Journal of Field Archaeology» 12 (1985) 425-444.
- Tringham 1990: R. Tringham - D. Krstić (eds.), Selevac. A Neolithic village in Yugoslavia, Mon. Arch. 15, Institut of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles 1990.
- Weisshaar 1989: H. - J. Weisshaar, Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I, Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, BAM, Bd. 28 (ed. Hauptmann), Habelt, Bonn 1989.
- Wright 1985: H. E. Wright, Palaeoecology, Climate Change, and Aegean Prehistory, N. C. Wilkie and W.D.E. Coulson (eds), Contributions to Aegean Archaeology, Center for Ancient Studies, Univers. of Minnesota, 1985, 183-195.
- Zdravkovski 1985-86a: D. Zdravkovski, Archaeological Research on the Site Atici in the Village Crnichani, near Gevgelija, MAA 10 (1985-1986) 79-87 (σερβ. με ἀγγλ. περ.).
- Zdravkovski 1985-86b: D. Zdravkovski, Prehistoric Finds from Golem Grad-Prepa, MAA 10 (1985-1986) 89-90 (σερβ. με ἀγγλ. περ.).
- Zdravkovski 1988: D. Zdravkovski, Excavations at the site «Na Breg» near the Village Mlado Nagoričane, MAA 9 (1988) 43-63 (σερβ. με ἀγγλ. περιλ.).

Διόρθωση: Στὸ Γραμμένος 1991², ποὺ εἶναι ἡ ἐπανεκδόση τοῦ Γραμμένος 1984, ἔχουν γίνει μεταθέσεις στὶς στήλες τοῦ πίνακα τῶν σελίδων 106-107 με ἀποτέλεσμα νὰ ἀλλοιώνεται σοβαρά ἡ ἐκπροσώπηση τῶν φάσεων τῶν οἰκισμῶν. Ἔτσι ἐκρίνα σκόπιο νὰ ξαναδημοσιευθεῖ ἔδῳ ὁ πίνακας, ὁ ὁποῖος, βέβαια, πληρέστερος ὡς πρὸς τὶς θέσεις (ὄχι μόνο τὶς νεολιθικὲς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ), δημοσιεύεται στὸ Γραμμένος 1987;

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

	ΑΝ	Τέλη ΜΝ	Προδι- μηνιακές φάσεις	Διμηνια- κές φάσεις	ΠΕΧ
1. Παράδεισος				+	+
2. Άγιο Πνεύμα			+	+	+
6. Μαρίνα Μικρού Σουλίου			+	+	
8. Δοξάτ-Τεπέ Δοξάτου			+	+	+
13. Γιαλίμια Ποδοχωρίου			+	+	
14. Άγριάνιστα Νέου Σουλίου				+	
15. Καλλίφυτος			+	+	+
16. Καλός Άγρός				+	
18. Καλαμπάκ Τεπέ Καλαμπακίου				+	
19. Κεφαλάρι			+	+	
20. Νέα Μπάφρα			+	+	
23. Άκροπόταμος			+	+	
24. Ντικιλί Τάς			+	+	+
25. Σιταγροί		+	+	+	+
26. Μικρή Τούμπα Πετρούσσας			+	+	+
27. Πολύστυλο		;	+	+	
28. Λόφος 133 Άμφιπόλεως			;	+	;
30. Καστρί Θεολόγου Θάσου			+	+	+
31. Δήμητρα		+	+	+	;
32. Λακκοβίκια				+	
33. Μυλοπόταμος		;	+	+	;
34. Γαληψός			+	+	;
35. Σπηλιά Συμβόλου				+	
36. Σπηλιά Νυμφών				+	
37. Σπηλιά Μαριών				+	+
42. Μεγαλόκαμπος			+	+	+
43. Ξηροπόταμος			+	;	
44. Συκιά Καλαμπακίου				;	+
46. Μπουνάρι Μπασί Μυλοποτάμου				+	+
47. Ζωοδόχος Πηγή (Τσόρλακ) Μυλοποτάμου			+	+	+
48. Δράμα			+	+	+
49. Μονόβρυση			+	+	;
50. Φακίστρα Χρυσού			+	+	+
54. Σ.Σ. Χρυσού			+	+	;
55. Προφήτης Ήλίας Πεντάπολης				+	;
56. Τούμπα	+	;	+	+	+
59. Θολός			+	+	
60. Άϊρι Μπαϊρί Δήμητρας			+	+	+
64. Φιδοκορυφή Μαυρολόφου				+	+
66. Καστρί Στρυμονικού				+	
68. Παλιοκόστρα Αγγίστας			+	+	

Σύνολο νεολιθικών οικισμών Άνατολικής Μακεδονίας: 41.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

	ΑΝ	Τέλη ΜΝ	Προδι- μηνιακές φάσεις	Διμηνια- κές φάσεις	ΠΕΧ
S12. Βέτρινο				+	
L4. Δρυμός				+	ΠΕΧ 2 καί 3
A11. Εύρωπος				+	ΠΕΧ 2
S1. Καλαμαριά			;	+	ΠΕΧ 2
A15. Κουφάλια Α				+	
C10. Μεσημερινή Τούμπα		MN II (Felsch 1966)	;	+	ΠΕΧ 1 καί 2
C12. Νέα Καλλικράτεια			;	+	ΠΕΧ 1
K1. Νέο Φώκαια				+	ΠΕΧ 1 καί 2
V11. Νέα Ραιδεστός				+	ΠΕΧ 1, 2 καί 3
C14. Γιλί Νέας Τρίγλιας				+	
C2. Όλυθος				+	
C7. Όρμύλια 2				+	ΠΕΧ 1, 2 καί 3
C5. Φλογητά				+	ΠΕΧ 1 καί 2
C15. Άγ. Νικόλαος				+	
S3. Πυλαία				+	
L7. Στίβος Α				+	
L8. Στίβος Β				+	
S15. Σουκιά				+	
V4. Θέρμη				+	
A14. Τούμπα Κουφάλια				+	ΠΕΧ 2
A16. Βαλτοχώρι				+	
V9. Βασιλικά C		+	+	+	ΠΕΧ 1 καί 2
G4. Ξυλοκερατιά				+	
L1. Λητή Ι			;	+	
L9. Καβαλάρι				+	
C3. Κριτσανά				+	+
L11. Σχολάρι				+	
A8. Γέφυρα				+	
C1. Άγιος Μάμας			;	+	+
L5. Περιβολάκι (Σαρατσέ)			;	+	+
A3. Λιμνότοπος (Βάρδινο)			;	+	+
C11. Μεσημέρι				+	
32. Άκροπόταμος			;	+	
33. Σάνη				+	

	<i>AN</i>	<i>Τέλη MN</i>	<i>Προδι- μηνιακές φάσεις</i>	<i>Διμηνια- κές φάσεις</i>	<i>ΠΕΧ</i>
34. Καστράκι			+	+	
35. Νυμφόπετρα			;	+	
36. Σταυρούπολη			+	+	+
37. Έπανομή			;	+	
38. Άρέθουσα		;	+	+	
39. Σεβαστή				+	
40. Παλιάμπελα	+	;	;	+	
41. Προφήτης Ηλίας Σφενδάμης				+	
42. Κονταριώτισσα				+	
43. Μεταλλεία Πατελιδά				+	
44. Μεσέ Άλάνι Μεσοκόμου				+	

Άρχαιολογικό Μουσείο, Θεσσαλονίκη

ΔΗΜ. Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Όκτώβριος 1991

SUMMARY

D. B. Grammenos, Diagram of the chronicle of the Neolithic research in Southern Balkan since 1984.

The increase, during the last years, of the Neolithic researches made obvious the necessity to collect the new data and to pose again the relevant problems. The new data are collected from East Macedonia, Thrace, Central Macedonia, West Macedonia, Thessaly, South Yugoslavia, Albania, South Bulgaria, European Turkey. Taking into consideration the new data the following conclusions were drawn:

1. Despite the various cultural traditions, the following axis present a homogeneity concerning the architectural, ceramical and other findings: Thessaly —West Macedonia— South Albania. Central Macedonia —South Yugoslavia. East Macedonia— South Bulgaria, Thrace —European Turkey— East Bulgaria. Those axis definitely constitute cultural cycles, with whatever interpretative importance could one attach to this definition, surely not ethnogenetic, since the old interpretative position has been conveyed to other interpretative forms with a choice of theoretical position-positivist, structural etc,

2. The chronological equation of the beginning of the NN with the phase Vinča A is now consolidated.

3. The term chalkolithic could be established, but not later than the beginning of the NN and surely only because of the significance attached to it, after the gradual acceptance of the recent correlations that ensue between Anatolia and the Balkans, and knowing its oneness as it is only referring to copper and not to the other autonomies between Anatolia and the Balkans.

4. There aren't any facts to lead us to the acceptance of the existence of fortifications during the NN, moreover to their correlation with the notion of chalkolithic and even a chalkolithic in the late NN (but see Aslanis 1989, 1990, 1991). What is, in my opinion, considered as fortification, at least in the area in which we are concerned, must probably be considered as communal work related to formation and especially to levelling for the creation of vital space, while the pile driving, at the boundaries of the settlements, if it is ever proved by excavating, must be considered as bordering or as a fence for the animals or as an action with symbolic character.

5. There remains still the problem of the gap for the phases before the MN III, with the exception of course of Giannitsa. The lack of EN in central-East Macedonia-Thrace must not be considered anymore, I believe, an accidental fact and a convincing explanation should be searched for.

6. The settlements are formed into groups with the most typical example this of the Kitrini Limni (Promelais, Fotiadis 1987-88). Those groups must have surely have had a political organization in the political sense of the word, they retained however mutuality relations.

7. A fact which is certain and accepted by all is the increase of the population during the NN and especially during its advanced phases and the population concentrations in larger in size settlements. If especially this fact is combined with the simultaneous, as I believe, inhabiting — in all their range — settlements of 10 hectares and more, or large «insulae» like those in Selevac, we then perceive that we are dealing with population concentrations of protourbanistic character without however the formation of an hierarchic arrangement in the groups of the settlements. The Neolithic settlements with very high tells comparing to the flat ones do not seem to show a different intercommunal organization from the flat large ones. The difference lies simply to choices related to the characteristics of the ground, that is its formation and its various possibilities. Apart from the views expressed, concerning the gradual changes and the duration of the NN, for the developing of the cultural change one should study also the subject of the internal transformations in the groups of Neolithic settlements in relation to whatever information could be collected concerning the intercommunal transformations.

8. There is nothing recent to add on writing and metallurgy. Very likely the use of the metal was analogous with the use of raw materials, such as e.g. this of the flint. That is, copper and gold is used in Dimitra and Sitagrou because there is a nearby source, let us say the one in Pangaion, or others like the settlements of Vasilika and Thermi use the nearby source of flint coming from the quarry of Vasilika. This view seems right (see also Mc Green-Liritzis 1983, 1988).

9. The exchanges were those of surplus. The subject of exchanges should be examined in the frame of the micro-scale of the groups of the settlements, even of those materials that show a mobility of great distances, such as the one of sponylus and flint.